

The Study of the Sassanid Settlements of Northern Iraq (Iraqi Kurdistan), Based on Archaeological Discoveries

Abian, D.¹; Mafi, F.²

Type of Article: **Research**

Pp: 115-142

Received: 2021/11/22; Accepted: 2022/04/18

 <https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.6.21.115>

Abstract

Abstract: In the last two decades, as a result of the significant increase in archaeological field activities in Iraqi Kurdistan, some important sites and artifacts from the Sassanid period have been discovered. Even though during the Sassanid period, the northern region of Mesopotamia was considered a part of the Sassanid Empire, many archaeological features of this region in the Sassanid period have remained unknown. In this research, which was carried out using a library method, we have studied 42 ancient sites or monuments in Iraqi Kurdistan belonging to the Sassanid period, which have mainly been identified in recent years. This research aims to find an answer to some questions about the location of the Sassanid settlements in the region and the geographical and environmental factors affecting their formation. The Sassanid remnants of Iraqi Kurdistan include settlements, monuments, government complexes, fortifications, water channels, cemeteries, and the local production centers of textiles and pottery. The results of this research show that Sassanid settlements in Iraqi Kurdistan have mainly concentrated in three areas: 1. Shahrizur plain and the area around Dukan Lake 2. Erbil plain, 3. Garmian region. These areas, which are in the form of open plains and vast inter-mountain valleys, had importance in the Sassanid period due to having characteristics such as suitable height, abundant water sources, fertile soil, and being located on the important communication routes and therefore they were as a place for the formation of the settlements in the mentioned period.

Keywords: Iraqi Kurdistan, Northern Mesopotamia, Sasanian Period, Archaeological Settlements.

Motaleat-e-Bastanshenasi-e-Parseh (MBP)

Parseh Journal of Archaeological Studies

Journal of Archaeology Department of
Archaeology Research Institute, Cultural
Heritage and Tourism Research
Institute (RICT), Tehran, Iran

Publisher: Cultural Heritage and
Tourism Research Institute (RICT).
Copyright©2022, The Authors. This
open-access article is published under
the terms of the *Creative Commons*.

1. Ph.D. Candidate in Archaeology, Archaeology Department, Azad University of Abhar, Abhar, Iran.

2. Assistant Professor, Archaeology Department, Azad University of Abhar, Abhar, Iran, (Corresponding Author).

Email: mafifarzad@gmail.com

Citations: Abian, D. & Mafi, F., (2022). "The Study of the Sassanid Settlements of Northern Iraq (Iraqi Kurdistan), Based on Archaeological Discoveries". *Parseh J Archaeol Stud*, 6 (21): 115-142 (<https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.6.21.115>).

Homepage of this Article: <http://journal.richt.ir/mbp/article-1-660-en.html>

Introduction

The four-hundred-year Sassanid period is considered one of the important periods in the history of Iran and the Middle East. The northern region of Iraq, which is today known as the Kurdistan region, was considered one of the main parts of the Sasanian Empire. On the other hand, it was important politically and geopolitically due to its proximity to the Sassanid capital of Ctesiphon and its location between the Sassanid center and the Eastern Roman territory. Although historical sources provide a relatively clearer view of the northern region of Iraq in the Sassanid period, the archaeological evidence of the Sasanian period in Iraqi Kurdistan has not been significant until recent decades.

In the past two decades, a large number of historical and prehistoric sites in the mentioned region have been surveyed or excavated, among which a number are related to the Sassanid period. Identification of these sites and monuments can lead to better knowledge about the economic, political and social situation of the region during the Sassanid Empire.

Materials and Methods

One of the goals of this research is to investigate the Sassanid settlements of Iraqi Kurdistan based on the results of archaeological surveys and excavations. Some of the questions that this research seeks to answer are: 1. What are the most important settlements of the Sassanid period in Iraqi Kurdistan and how were they distributed?

2. Which areas in northern Iraq, had the greatest importance in terms of quantity and quality of Sassanid settlements? 3. What are the most important geographical and environmental factors involved in the formation of Sassanid settlements in Iraqi Kurdistan?

Data

Based on the distribution of Sassanid sites in Iraqi Kurdistan, this area has been divided into three parts including eastern, southern, and western parts:

Region 1: including the eastern part of Iraqi Kurdistan, which mainly includes the present-day Sulaymaniyah province, stretches from north to the Lake of Dukan and Darband Ranieh, from east to the border of Iran and Iraq, from west to the east bank of the little Zab river, and from the south to the end of the Shahrizur plain. The Sassanid sites of this region are:

Murad Rasu, Qalatga Darband, Usu Aska, Gerd-i Bazar, Merquly, Tell Sitak, Girdi Rostam, and the sites of Shahrizur plain including Gerd-i Kazhaw, Bestansur, SSP 4, Tell Begum, Gird-I Qalrakh, Sutik Tape, Bakr Awa

Region 2: Southern part of Iraqi Kurdistan (Garmian). The Sassanid sites of this region are:

Bazyan Palace, Girdi Qala, Paikuli, Sasanid palace of Paikuli, Qalai Gawri, SRP 9, SRP10, Irrigation canal of Kalar, Kani Masi/ Tell Majid, Gawr Tepe, Top Askar

cemetery, Hawsh Kori

Region 3: Western part of Iraqi Kurdistan includes Erbil and Dohuk provinces. The Sassanid sites of this region are:

Tell Amiyan, Canal A of the village of Kawr Gosk, Erbil city, Qasr Shemamok, Tell Khazana/Khazna, site no. 31, Baqrta, Satu Qala, sites n.3, 8, 4, 22, 24, 25, 27&28 in Erbil plain

Discussion

The geographical and environmental factors affecting the distribution of Sasanian sites in Iraqi Kurdistan are:

1. Topography: The results of this research, which are reflected in Fig. 12, indicate that in total, about 76% of Sasanian sites of Iraqi Kurdistan are mainly located in the mountainous plains, and only a handful of the sites are located in the mountainous and high places outside of the plains.

2. Height above sea level: Most of the Sassanid settlements in Iraqi Kurdistan are located at an altitude of less than 600 m, and only a few sites are located at an altitude of more than 1000 m (Fig. 12). The lowest areas are located in the Garmian region, i.e. in the Sirvan river valley and the Kalar plain, which is mostly less than 300 m above sea level.

3. Access to water sources: All the Sasanian sites in the Kurdistan region are located near permanent water sources, the most important of which are Great Zab, Little Zab, and Sirvan. In addition to that, a significant number of sites are located next to permanent springs or smaller rivers, such as Shalar River in Penjwen, Wadi Shatwan and Tanjero in Shahrizur Plain, Tavuq cay in Chamchamal Plain and Shiwazor and Chai Siwasor in Erbil Plain.

Access to Fertile Soil

The plains of Shahrizur, Erbil, and Garmian, where the largest number of Sasanian settlements are located, also have the most fertile soil in the region for agriculture (Yasin, 2014: 240).

Proximity to communication ways

Most of the Sassanid sites in Iraqi Kurdistan are located in the plains that were on the path of important commercial and political roads between southern Mesopotamia and the Sassanid capital on one hand with the land of Azerbaijan and the Iranian plateau in the east on other hand and the land of Eastern Rome, Asia Minor and Syria in the north and northwest on another hand. The existence of the Paikuli tower and some other important sites in the Sirvan river valley indicate the importance of this communication route.

The extent of Sassanid Settlements

Most of the Sassanid sites in Iraqi Kurdistan are less than five hectares in size, which are considered small settlements. Therefore, we can see a significant difference between the extent of the Sasanian sites in the north and south of Mesopotamia.

Conclusion

In this research, we have studied 42 sites or monuments of the Sassanid period in Iraqi Kurdistan, which were mainly discovered in the last two decades as a result of archaeological excavations or surveys. Some of the mentioned sites, such as Gerd-i Bazar, Gerd-i Kazhaw, Gird-i Qalrakh, Girdi Qala, Paikuli, Top-Askar, and Hawsh Kori, can be considered important sites of the Sasanian period in Iraqi Kurdistan. These sites contain information about memorial buildings (Paikuli), government complexes (Hawsh Kori), fortifications (Merquly, Gerd-i Kazhaw, SRP 9), water canals (Kawr Gosk, Kalar), Burial methods (Gerd-i Bazar, Top Askar), beliefs, economy and local centers for production textile (Gird-i Qalrakh), pottery and other livelihood aspects in Iraqi Kurdistan during the Sassanid period.

The result of this research shows that most Sassanid settlements in Iraqi Kurdistan are located in low-altitude and mid-mountain plains such as Shahrizur plain, Sirvan river valley, and Erbil plain. Among the advantages of these plains, we can point out access to permanent water sources, fertile soil, and location on the important communication routes that connect the west of Iran to the south of Turkey and east of Syria. In general, although most of the Sassanid sites discussed in this article lost their importance and were abandoned in the following periods, the plains where these sites were located, due to having ideal conditions and Geographical and environmental factors are still the main centers for urban settlements in the Kurdistan region.

مطالعه استقرارهای ساسانی در شمال عراق (اقلیم کردستان)، برپایه کشفیات باستان‌شناختی

داود آبیان^۱؛ فرزاد مافی^{II}

نوع مقاله: پژوهشی
صص: ۱۱۵ - ۱۴۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۹/۰۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۱/۲۹

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.6.21.115>

چکیده

در دو دهه اخیر در نتیجه افزایش چشمگیر فعالیت‌های میدانی باستان‌شناسی در اقلیم کردستان عراق، محوطه‌ها و آثار مهمی از دوره ساسانی کشف شده است. باوجود آن‌که در دوره ساسانی، منطقه شمال عراق بخشی از قلمرو این شاهنشاهی به‌شمار می‌رفت، اما بسیاری از ویژگی‌های باستان‌شناختی این منطقه در دوره ساسانی، در محافل باستان‌شناسی داخل ایران ناشناخته مانده است. در این پژوهش که به روش کتابخانه‌ای انجام شده است، تعداد ۴۲ محوطه باستانی یا اثر تاریخی مربوط به دوره ساسانی که عمدتاً در سالیان اخیر در کردستان عراق شناسایی شده‌اند، مورد بررسی قرار گرفته است. هدف از این پژوهش دستیابی به پاسخی برای برخی پرسش‌های مطرح شده درباره موقعیت مکانی استقرارهای ساسانی منطقه و عوامل جغرافیایی و محیطی مؤثر بر شکل‌گیری آن‌هاست. آثار ساسانی کردستان عراق شامل انواع محوطه‌های استقرار، بناهای یادمانی، مجموعه‌های حکومتی، استحکامات، کانال‌های آبرسانی، گورستان‌ها و مراکز بومی تولید منسوجات و سفال هستند. نتیجه این پژوهش نشان می‌دهند که استقرارهای ساسانی اقلیم کردستان عمدتاً در سه ناحیه متمرکز هستند: ۱. دشت شهرزور و ناحیه اطراف دریاچه دوکان، ۲. دشت اربیل، ۳. منطقه گرمیان. این مناطق که به شکل دشت‌های باز و دره‌های وسیع میان‌کوهی در حاشیه رودها هستند، به دلیل برخورداری از ویژگی‌هایی چون ارتفاع مناسب، منابع آبی سرشار، خاک حاصل‌خیز و قرارگرفتن بر سر مسیرهای مهم ارتباطی، در دوره ساسانی اهمیت داشته و به همین دلیل محل شکل‌گیری و تمرکز بیشتر استقرارهای این دوره به‌شمار می‌روند.

کلیدواژگان: اقلیم کردستان، عراق، ساسانی، شمال بین‌النهرین.

- I. دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، واحد ابهر، دانشگاه آزاد اسلامی، ابهر، ایران.
- II. استادیار گروه باستان‌شناسی، واحد ابهر، دانشگاه آزاد اسلامی ابهر، ابهر، ایران (نویسنده مسئول).

Email: mafifarzad@gmail.com

ارجاع به مقاله: آبیان، داود؛ و مافی، فرزاد (۱۴۰۱). «مطالعه استقرارهای ساسانی در شمال عراق (اقلیم کردستان)، برپایه کشفیات باستان‌شناختی». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۶ (۳۱): ۱۱۵-۱۴۲. <https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.6.21.115>.
صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: <http://journal.richt.ir/mbp/article-1-660-fa.html>

فصلنامه علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه
نشریه پژوهشکده باستان‌شناسی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران

ناشر: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری
حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است
و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

دوره چهارصد ساله حکومت ساسانیان یکی از نقاط عطف در تاریخ ایران و منطقه خاور نزدیک به شمار می‌رود. منطقه شمال عراق، که اکنون به اقلیم کردستان موسوم است؛ در دوره ساسانی، یکی از بخش‌های اصلی قلمرو شاهنشاهی ساسانی به شمار می‌رفت. از طرفی با توجه به مجاورت ناحیه مذکور با شهر تیسفون، پایتخت و مرکز سیاسی و اداری و مقر پادشاهان ساسانی، همچنین با توجه به این که شمال عراق به لحاظ جغرافیایی حدفاصل مرکز حکومت ساسانی و سرزمین روم شرقی قرار داشت؛ به طور طبیعی از اهمیت ویژه‌ای، دست‌کم از نظر سیاسی و جغرافیای سیاسی برخوردار بوده است. اگرچه متون و منابع تاریخی، چشم‌انداز نسبتاً روشن‌تری از منطقه شمال عراق در دوره ساسانی به دست می‌دهند، اما به دلایلی، که عمدتاً به تمایلات سیاسی دولت عثمانی و حکومت‌های مرکزی عراق در دو قرن گذشته مربوط می‌شود، شواهد باستان‌شناسی مرتبط با ایران باستان، به طور اعم، و دوره ساسانیان، به طور اخص، در منطقه کردستان عراق، چنان‌که انتظار می‌رود، آشکار و روشن نبوده است.

در دو دهه گذشته، به دلیل تحولات سیاسی صورت‌گرفته در کشور عراق، شاهد حضور گروه‌های پرشماری از باستان‌شناسان خارجی در کردستان عراق بوده‌ایم، که همین مسأله در کنار توجه مسئولان بومی و آرامش نسبی که بر این منطقه حکمفرما شده، زمینه‌ساز رشد کمی و کیفی پژوهش‌های باستان‌شناسی در منطقه مذکور بوده است. در نتیجه ده‌ها محوطه و مکان تاریخی و پیش از تاریخی در شمال عراق بررسی و یا کاوش شده‌اند که در این میان شماری هم مربوط به دوره ساسانی است. با توجه به این که شناخت این محوطه‌ها و آثار می‌تواند به شناخت بیشتر مواد فرهنگی و در نهایت شناخت وضعیت اقتصادی، سیاسی و اجتماعی این منطقه به عنوان بخش مهمی از گستره شاهنشاهی ساسانی منجر شود، نگارندگان بر آن شدند تا به موضوع مطالعه استقرارهای ساسانی منطقه بپردازند.

پرسش‌ها، فرضیات و روش پژوهش: پژوهش حاضر براساس مطالعات کتابخانه‌ای استوار است. برای دستیابی به نتیجه مطلوب، محوطه‌های ساسانی شناسایی شده در اقلیم کردستان توصیف شدند و شرح مختصری از یافته‌ها و ویژگی‌های آن‌ها ارائه گردید و موقعیت دقیق هر یک از آن‌ها بر روی یک نقشه مشخص شده است (نقشه ۱)؛ از جمله اهداف آن بررسی استقرارهای دوره ساسانی در اقلیم کردستان عراق براساس نتایج حاصل از بررسی‌ها و کاوش‌های باستان‌شناسی است. برخی از پرسش‌های اصلی که این پژوهش در پی پاسخ‌گویی بدان‌هاست، عبارتند از: ۱. مهم‌ترین مراکز استقرار دوره ساسانی در شمال عراق کدام است و پراکنش آن‌ها به چه صورت بوده است؟ ۲. کدام نواحی در شمال عراق، در دوره ساسانی به لحاظ کمی و کیفی در بحث تمرکز استقرارها دارای بیشترین میزان اهمیت بوده است؟ ۳. مهم‌ترین عوامل جغرافیایی و محیطی دخیل در شکل‌گیری استقرارهای ساسانی در شمال عراق کدامند؟

پیشینه پژوهشی

با وجود آن‌که در دو دهه اخیر، فعالیت‌های باستان‌شناسی در کردستان عراق قابل توجه بوده است، اما انعکاس نتایج پژوهش‌های صورت‌گرفته در محافل علمی باستان‌شناسی داخل ایران بسیار کم‌رنگ و کمتر از حد انتظار بوده است. «زهره پیشگامی فرد» و همکاران او در مقاله‌ای با عنوان «پژوهشی در حوزه فرهنگی و تمدنی ایران، نمونه موردی کردستان عراق»، مختصراً به توصیف یک بنای تاریخی شاخص ساسانی در کردستان عراق به نام پایکولی، پرداخته‌اند (پیشگامی فرد و همکاران، ۱۳۹۴: ۷-۱۳۶). همچنین پایان‌نامه مقطع کارشناسی ارشد باستان‌شناسی با عنوان «آثار و استقرارهای اشکانی و ساسانی سواحل شرقی دجله در شمال بین‌النهرین» توسط «آرزو احمدیان»،

در دانشگاه آزاد اسلامی واحد ابهر به انجام رسیده است (احمدیان، ۱۳۹۲؛ مافی و همکاران، ۱۳۹۳)؛ اما پژوهش مذکور تعداد قابل توجهی از محوطه‌ها و آثار ساسانی مورد بحث در پژوهش حاضر را نیز شامل نمی‌شود. در سال‌های اخیر، به‌ویژه در یک دهه اخیر، بررسی‌ها و کاوش‌های متعددی توسط هیأت‌های باستان‌شناسی بین‌المللی در شمال عراق صورت گرفته است، که ازجمله مهم‌ترین آن‌ها که به کشف آثاری از دوره ساسانی منجر شده، می‌توان به کاوش‌های گردی-بازار در فاصله سال‌های ۲۰۱۵ تا ۲۰۱۷ م. (Squitieri, 2022)، کاوش‌های گردی کژاو توسط هیأت دانشگاه مونیخ در سال‌های ۲۰۱۵ تا ۲۰۱۷ م. (Tamm et al., 2018)، کاوش گردی قلرخ توسط هیأت باستان‌شناسی دانشگاه فرانکفورت در سال ۲۰۱۶ م. (Wicke, 2020: 463-64)، کاوش تپه گردی‌رستم در سال ۲۰۱۸ م. (Potts et al., 2018)، کاوش‌های گردی قلا در سال‌های ۲۰۱۵ تا ۲۰۱۸ م. توسط هیأت باستان‌شناسی دانشگاه پاریس (Duyrat & Bresc, 2018)، و کاوش‌های موزه بریتانیا در دربند رانیه در سال‌های ۲۰۱۶ تا ۲۰۲۰ م. (MacGinnis et al., 2020) اشاره کرد. به‌طورکلی نگارندگان، باتوجه به پراکنش محوطه‌های باستانی ساسانی در کردستان عراق، ناحیه مذکور را به مناطق سه گانه ۱-۳ شامل بخش شرقی، جنوبی و غربی تقسیم‌بندی کرده‌اند که در اینجا به شرح محوطه‌ها و آثار هریک از این بخش‌ها خواهیم پرداخت.

محوطه‌های ساسانی اقلیم کردستان عراق

الف) منطقه ۱: بخش شرقی اقلیم کردستان عراق

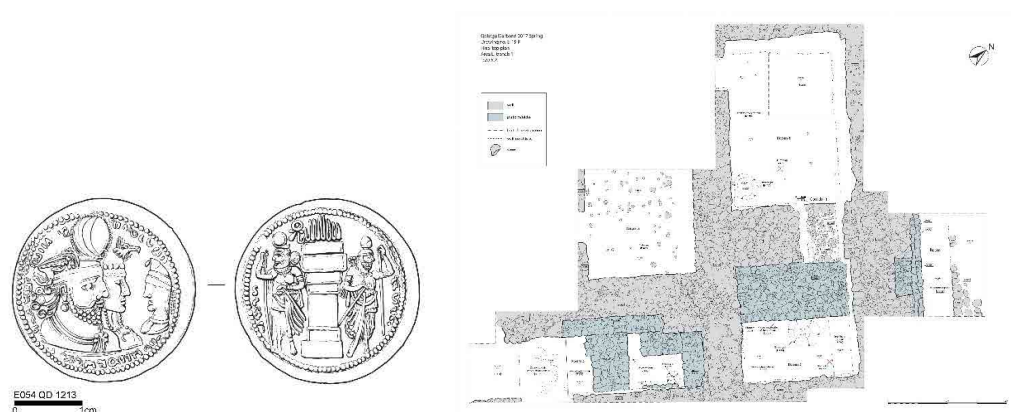
این منطقه که عمدتاً استان سلیمانیه امروزی را دربر می‌گیرد، از سمت شمال تا شمال دریایچه دوکان و دربند رانیه، از شرق تا مرز ایران و عراق، از غرب تا ساحل شرقی رود زاب کوچک و از جنوب تا منتهی‌الیه دشت شهرزور امتداد دارد. محوطه‌های ساسانی این منطقه به شرح زیر است.

۱. محوطه‌های ساسانی استان سلیمانیه خارج از محدوده دشت شهرزور

- **مراد رسو (مراد رسول):** در محدوده دربند رانیه، در شمال شرقی دریایچه دوکان، مشرف بر رود زاب کوچک، واقع است. عملیات باستان‌شناسی دربند رانیه در سال ۲۰۱۶ م. با کاوش محوطه‌های قلاتگا دربند، آسو اسک و مرادرسول آغاز شد. در مرادرسول دو مرحله اصلی شناسایی شد که مرحله نخست شامل یک دیواره سنگی منسوب به دوره ساسانی است. سفال این مرحله خمیره نخودی و آمیزه شن به رنگ سبز و برخی قطعات تزئینات مهرزده سبک ساسانی دارند (MacGinnis et al., 2020).

- **قلاتگاه دربند:** در انتهای غربی تنگه رانیه واقع است. در کاوش ناحیه E قلاتگا، بنایی از اوایل دوره اشکانی آشکار شد که به عقیده کاوشگران، پس از متروک شدن، از بقایای معماری آن برای انجام تدفین ثانویه در اوایل دوره ساسانی استفاده شده است (تصویر ۱). در چهار اتاق، مصالحی را از دیوارها جدا و برروی مواد تدفینی شامل استخوان‌های انسان و حیوان به همراه جواهرات، شیشه، مهره و سکه‌هایی از: «اردشیر اول»، «شاپور اول»، «هرمز اول»، «بهرام دوم»، و «شاپور سوم» قرار داشتند. به عقیده کاوشگران، این‌ها بقایای اسکلت‌هایی هستند که از مکان اولیه تلاشی جسد جمع‌آوری و سپس به همراه اشیائی در این گورها، در وضعیتی مشابه محوطه شهر قومس ایران، دفن شده‌اند و به عبارتی این‌ها تدفین‌های ثانویه زردشتی بوده‌اند (MacGinnis et al., 2020).

- **اوسو اسک:** آسو اسک در محدوده تنگه رانیه واقع شده و استقرار اصلی آن ساختمان بزرگی مربوط به دوره آشوری است (تصویر ۲). یافته‌های ساسانی آسو اسک، شامل قطعات سفال با لعاب فیروزه‌ای، همچنین قطعات خمره‌های ذخیره است که برخی از آن‌ها دارای تزئینات طنابی خاص این دوره هستند (MacGinnis et al., 2020).

تصویر ۱. راست: نقشه بنای قلاتگه، چپ: طرح سکه ساسانی مکشوف از بنای قلاتگه (MacGinnis, 2021: figs 8 & 9).

Fig. 1. From right: plan of the Area E monumental building in Qalatga Darband; a Sasanian coin from Qalatga (MacGinnis, 2021: figs 8 & 9).

تصویر ۲. دورنمای محوطه اسواسکه (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 2. A view of Usu Aska (Authors, 2021).

- **گردی بازار**^۴: در شمال غربی سلیمانیه، در دشت پشدره در ساحل شمالی زاب کوچک واقع شده است (تصویر ۳). این مکان در سال‌های ۲۰۱۳، ۲۰۱۵ و ۲۰۱۷ م. کاوش شد. نتیجه کاوش نشان داد که بقایای یک استقرار مربوط به عصر آهن در گردی بازار توسط گورهای از دوره ساسانی مضطرب شده است. در مجموع تعداد ۹۲ گور شناسایی شد که ۶۲ گور آن کاوش شد. گورها شامل یک چاله ساده هستند (دو گور از نوع صندوقی) که با ردیفی از تخته سنگ‌ها پوشانده شده‌اند. در بیشتر موارد (۸۸/۸٪) فقط یک شخص، و گاهی نیز دو یا سه شخص در گور دفن شده بود. جهت قبور

تصویر ۳. دورنمای محوطه گردی بازار، از فراز تپه قلات دینکه (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 3. A view of the Gerd-i Bazar (Authors, 2021).

فاقد الگوی یکسانی است. تنها سه گور، حاوی استخوان‌های به هم ریخته بودند و بقیه گورها، محتوی اسکلت‌های به هم پیوسته و منظم است که نمایانگر به کارگیری تدفین نوع اولیه در این مکان است. سر و بدن اسکلت‌ها به نسبت‌های مختلفی در جهات مختلف قرار داشت. شکل و ساختار گورها و شیوه تدفین نشان می‌دهند که همه قبور مربوط به دوره ساسانی هستند، به علاوه یک نمونه آزمایش کربن ۱۴ بازه زمانی ۵۳۵-۳۸۹ م. مقارن دوره ساسانی را نشان داد. برخی از قبور درون قبور قدیمی‌تر با جهت متفاوت کنده شده‌اند که نشان می‌دهد گورستان در دوره ساسانی به صورت مداوم مورد استفاده بوده است. در مجموع ۴۰٪ گورها دارای اشیاء تدفینی بودند. تمرکز اشیاء در چند گور خاص، ممکن است به موقعیت اجتماعی این افراد مربوط باشد. رایج‌ترین اشیاء تدفینی گورها، مهره‌های کوچک از جنس عقیق جگری بود، که بر روی قسمت‌های مختلف بدن هر دو جنس قرار داشت و ممکن است نمایانگر تشریفات محلی باشد (Squitieri, 2022).

برخی اشیاء گردی بازار شبیه یافته‌های گورستان تل محمدعرب و قصر ابونصر فارس هستند. از گور ۴۷، یک مهر مسطح بیضی‌شکل شیرین‌رنگ، احتمالاً از جنس کوارتز به دست آمد که بر سطح تخت آن، نقش نیم‌رخ یک زن پارسی با یک گل لوتوس حکاکی شده است (تصویر ۴). کاوشگران با استناد به مدارک تاریخی که بر وجود جماعات مسیحی در ناحیه بت‌گرمی دلالت دارد؛ با احتمال، گورستان گردی بازار را مربوط به یک استقرار مسیحی ساسانی می‌دانند (Squitieri, 2022).

- میرقولی^۶: میرقولی در کوهستان پیرمگرون^۷، در ۴۰ کیلومتری شمال غربی سلیمانیه، در فاصله ۲۰۰ متری نقش برجسته معروفی قرار دارد که تصور می‌شود یک حاکم محلی دوره اشکانی است. کاوش‌های این مکان در سال ۲۰۰۹ م. آغاز و منجر به کشف استحکاماتی شد که اجزاء معماری شامل اتاق‌ها و دیوارهای آن در سطوح مختلف قرار دارند که بازتابی از انطباق بنا با توپوگرافی و چشم‌انداز منطقه است. یافته‌های میرقولی محدود به قطعات سفالی است که به عقیده کاوشگران

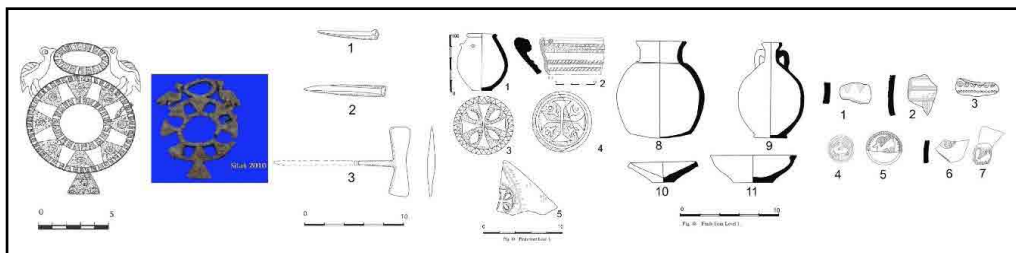

تصویر ۴. از راست، اشیاء گورستان ساسانی گردی بازار شامل: مهره‌های عقیق، گوشواره، آویز و اشیاء زینتی، سوتک فلزی و گوی سنگی درون آن، مهر مسطح و طرح آن، قطعه سفال با نقش مهرزده (Squitieri, 2022: fig. 9-13, 14-16 & 18).

Fig. 4. Objects from the Sassanid cemetery of the Gerd-i Bazar, (Squitieri, 2020: fig. 9-13, 14-16 & 18).

بیشتر آن‌ها مربوط به دوره ساسانی هستند. سفال‌های لعاب‌دار میرقولی به رنگ سبز و سفال‌های غیرلعاب‌دار دارای طیف متنوعی از رنگ، عمدتاً قرمز هستند. درصد قابل توجهی از قطعات سفالی مربوط به ظروف ذخیره و پخت‌وپز هستند. بر یک قطعه مهرزده، نقشی از یک پیکره مذکر ایستاده دیده می‌شود. تاریخ‌گذاری محوطه میرقولی براساس قطعات سفالی، به‌ویژه سفال‌های دارای لعاب سبز و سفال‌های مهرزده صورت گرفته که مشابه آن‌ها از محوطه‌های دیگر در شمال عراق و غرب ایران به دست آمده است. بر این اساس کاوشگران معتقدند که میرقولی مربوط به دوره متأخر ساسانی است (Ahmed Saber et al., 2014a).

- **تل سیتک**^۸: در استان سلیمانیه، در مجاورت شهرک سیتک واقع است. کاوش‌های تل سیتک در سال ۲۰۱۰ م. آغاز شد. در نتیجه، سه لایه شناسایی شد که لایه ۱ در دوره ساسانی تاریخ‌گذاری شد. از لایه ۱ ب، ابزارهای سنگی از قبیل تیزکننده‌ها، خردکننده‌ها، دسته‌هاون، سنگ‌زنه، همچنین برخی اشیاء آهنی چون تبر، کلنگ و اسکنه به دست آمد (تصویر ۵)، که به عقیده کاوشگران احتمالاً حاکی از وجود کارگاهی در محل است. از لایه ۱ ب قطعات سفالی با نقوش فشاری شامل: نقش غزال، صلیب مالتی، گل و دواير تکرارشونده، همچنین یک خمره تدفین با لعاب سبز تیره و نیز تعدادی کوزه بزرگ بیضی‌شکل ذخیره به دست آمد. کاوشگران معتقدند که بیشتر سفال‌های این لایه مربوط به عصر ساسانی، به‌ویژه اواخر دوره مذکور است. تزئینات سفالی لایه ۱ الف نیز از نوع مهرزده-فشاری و برخی طرح‌های جدید چون نقوش هلالی در ترکیب با نقش صلیبی هستند که مشابه آن از لایه ساسانی نینوا نیز به دست آمده است؛ از جمله یافته‌های لایه ۱ الف یک قطعه تزئینی سربی قالب‌ساز متشکل از دو حلقه و دو پرنده است که احتمالاً بخشی از یک عصای تشریفاتی بوده که به عقیده کاوشگران یادآور سبک اشیاء برنزی لرستان است (Ahmed Saber et al., 2014b: 205-28; A.P.K.R.I: 47).

تصویر ۵. سفال، ابزار آهنی و یک قطعه سربی از لایه ساسانی تل سیتک (Ahmed Saber et al., 2014b: fig. 18 & 19 & 21 & 22).

Fig. 5. Potteries, iron tools and a lead piece from the Sasanian layer of Tell Sitak (Ahmed Saber et al., 2014b: fig. 18 & 19 & 21 & 22).

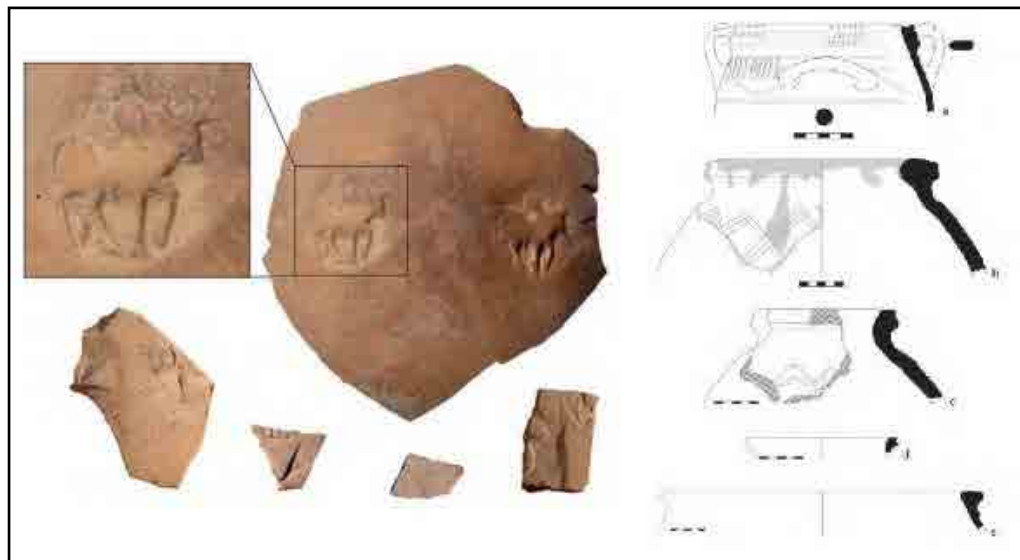
- گردی رستم^۹: در شمال شهر پنجوین، در نزدیکی مرز ایران و عراق، در داخل دشت بازرگان، در مجاورت رود شلر^{۱۰} واقع است. تپه گردی رستم در سال‌های ۲۰۱۸ و ۲۰۱۹ م. کاوش شد؛ از جمله اهداف کاوش، مطالعه استقرار ساسانی موجود به منظور روشن شدن جوامع مسیحی و غیرمسیحی شمال بین‌النهرین در این زمان عنوان شده است. براساس سفال‌های موجود، همچنین یک تاریخ‌گذاری رادیوکربن، آثار گردی رستم مربوط به دوره میانی و متأخر ساسانی است. یافته‌های لایه ساسانی گردی رستم شامل اشیاء فلزی و شیشه‌ای، بخشی از یک پیکره سفالی، یک اثر مهر و نیز یک سازه خشتی است. خشت‌ها حدود ۳۶ تا ۴۰ سانتی‌متر طول و حدود ۸ سانتی‌متر ضخامت داشتند. در مجموع پنج بافت سفالی مختلف مربوط به دوره ساسانی در گردی رستم شناسایی شد؛ از ویژگی‌های سفال‌های گردی رستم وجود مقادیر زیاد شیشه در بافت آن‌هاست که احتمالاً منشأ بومی دارد. لعاب سفال‌های لعاب‌دار از نوع آبی فیروزه‌ای دارای حباب‌های فراوان است. فرم‌های رایج، سفال ساسانی گردی رستم عبارتند از: کوزه‌های دلبه و لبه‌های مستطیل شکل ضخیم دارای یک باند توخالی که با انگشت یا به کمک یک ابزار ایجاد شده است، گلدان‌های بزرگ با لبه‌های ساده و مقطع سه‌گوش و کاسه‌های نیمه‌کروی با لبه‌های مستقیم یا خمیده. تزئینات کوزه‌ها شامل: خطوط موج‌دار، نقوش فشاری مهرزده و نقوش فشاری انگشتی است. شاخص‌ترین تزئینات سفالین قرون چهارم تا هفتم میلادی نقوش مهرزده هستند که درون یک زمینه مدور همچون نقوش روی چوب، ایجاد شده‌اند. هدف از ساخت این نوع سفال مهرزده در دوره متأخر ساسانی مشخص نیست، اما شاید بر کوزه‌های حاوی یک کالای خاص ایجاد می‌شد یا شاید این‌ها نشان‌دهنده محل تولید بوده‌اند (Potts, et al., 2018; <https://www.en.ag.geschichte.uni-muenchen.de/research/girdirostam/index.html>).

۲. دشت شهرزور

این دشت در دامنه‌های غربی رشته‌کوه‌های زاگرس، در فاصله ۴۰ کیلومتری جنوب سلیمانیه قرار دارد. امروزه دریاچه سد دربندیخان بخش مرکزی و جنوبی این دشت را فرا گرفته است. دشت شهرزور در مسیر شرق به غرب، بر سر راه ارتباطی فلات ایران به سرزمین باستانی آشور قرار دارد. در کتیبه نرسی در پایکولی، به این مکان تحت نام «سیرزور»^{۱۱} اشاره شده که معرف یک استان در ساتراپی ماد است. از زمان سلطنت «قباد اول» (۵۳۱-۴۸۸ م.) به این سو، از شهرزور به عنوان شهری که در استانی به همین نام واقع گردیده، یاد شده است. «ابن فقیه» و پس از وی «حمدالله مستوفی» بنای شهرزور را به قباد اول نسبت داده‌اند. به نقل از «یاقوت حموی» نزد ایرانی‌ها به «نیمراه» معروف است؛ زیرا در میانه راه تیسفون (مدائن) و تخت سلیمان (شیز) قرار دارد. رسم بود که هر شاه ساسانی که تاج بر سر می‌گذاشت از این مسیر با پای پیاده می‌گذشت تا خود را برای طواف به آتشکده بزرگ شیز برساند (Wicke, 2020: 463; Altaweel et al., 2012: 15-16).

- گردی کژاو^{۱۲}: در دشت شهرزور، در مجاورت دهکده پستان‌سور، در نزدیکی یک چشمه واقع شده است. کاوش‌های گردی کژاو، در سال ۲۰۱۵ م. آغاز و تا ۲۰۱۷ م. ادامه یافت. بررسی ژئومغناطیس، بقایای یک دیوار دفاعی را در دامنه تپه نشان داد که ناحیه‌ای به قطر حدود ۱۱۰-۱۰۰ متر را دربر گرفته و در بخش شمالی آن آثار بناهایی به ابعاد حدود ۵×۱۰ متر وجود داشت. پس از کنکاش ترانشه، دیواری از خشت و سنگ به ضخامت ۳/۲ متر آشکار شد که بقایای آن هنوز تا ارتفاع حدود چهار متر حفظ شده بود. خشت‌ها دارای ابعاد ۴۲×۴۲ سانتی‌متر بودند. از درون اتاق‌های مرتبط با این استحکامات، اجاق، ظروف و قطعات سفالی و شیشه‌ای و یک سکه نقره قباد اول به دست آمد. در میان قطعات سفالی، نمونه‌های مهرزده مربوط به دوره متأخر ساسانی دیده می‌شود (تصویر ۶). همچنین یک ساختمان یادمانی ستون‌دار ساسانی به ابعاد حدود ۴۰×۳۰ متر شناسایی و کاوش شد

که براساس یافته‌های سفالی در دوره قباد اول بنا شده و مدت کوتاهی پس از آن رها شده است. به عقیده کاوشگران، بنای ستون‌دار ممکن است یک کلیسا و استقرار ساسانی در گردی کژاو نیز ممکن است متعلق به یک جامعه مسیحی باشد (Tamm et al., 2018).

تصویر ۶. سفال‌های ساسانی گردی کژاو (Tamm et al., 2018: abb. 25 & 33).
Fig. 6. Sassanid potteries from Gerd-i Kazhaw (Tamm et al., 2018: abb. 25 & 33).

- **بستان سور^{۱۳}**: در دشت شهرزور، در فاصله ۳۰ کیلومتری جنوب شرقی سلیمانیه، در مجاورت روستای بستان سور، در مجاورت یک چشمه واقع شده است. کاوش‌های بستان سور از سال ۲۰۱۲ آغاز و تا سال ۲۰۱۹ م. ادامه یافت که در نتیجه لایه‌های مربوط به دوران نوسنگی قدیم، آشورنو و ساسانی شناسایی شده است (Mudd, 2016: 44). در ترانشه 10W، یک سازه سنگی کوچک موسوم به «بنای مرکزی» آشکار شد. بررسی سفال‌های این قسمت نشان می‌دهند که استقرار آن عمدتاً مربوط به دوره ساسانی است که احتمالاً تا اوایل دوره اسلامی ادامه داشته است (Cooper & Welton, 2019: 11). سفال‌های ساسانی بستان سور به رنگ نارنجی، قرمز-صورتی، زرد کم‌رنگ و خاکستری و رنگ خمیره آن‌ها نارنجی، قرمز-قهوه‌ای، قهوه‌ای تیره و خاکستری است. نوعی سفال ویژه که بیشتر همراه اجساد تدفینی این دوره بود، دارای رنگ نارنجی یک‌دست و آمیزه معدنی است. به عقیده کاوشگران سفال‌های ساسانی بستان سور، به‌ویژه با مجموعه سفالی تپه‌رژ در مجموعه قلعه یزدگرد، در غرب ایران شباهت دارد. یک قطعه سفال با نقش مهرزده، احتمالاً قسمتی از یک حیوان چهارپا، نیز به‌دست آمد، که از ویژگی‌های دوره متأخر ساسانی در حدود قرن ششم میلادی بوده و مشابه آن از دیگر محوطه‌های بین‌النهرینی هم شناسایی شده است (Cooper et al., 2012).

- **محوطه 4 SSP**: در گزارش بررسی دشت شهرزور تنها به ساسانی بودن این محوطه اشاره شده و جزئیات بیشتری درباره آن ارائه نشده است (Altaweel et al., 2012: 27).

- **تل بگوم^{۱۴}**: در دشت شهرزور قرار دارد و در سال‌های ۲۰۱۱ و ۲۰۱۳ م. کاوش شد. در گزارش کاوش، تنها در یک جمله به وجود سفال‌های احتمالاً ساسانی در این مکان اشاره شده است. به علاوه تعداد زیادی قطعات آجری به‌دست آمد که شبیه آجرهای منتسب به دوره ساسانی در محوطه‌های دیگر چون تل بکراوا است (Nieuwenhuyse et al., 2016: 120).

- **گردی قلرخ^{۱۵}**: در شمال شرقی دشت شهرزور و شمال دریاچه سد دربندیخان، در کنار یک

چشمه دائمی، نزدیک به رودخانه وادی شاتوان^{۱۶} واقع است. کاوش‌های گردی قلرخ در سال ۲۰۱۶ آغاز و تا ۲۰۱۹ م. ادامه یافت. ساختمان ۱، جالب‌ترین سازه ساسانی کشف شده در گردی قلرخ است که در اثر آتش‌سوزی سقف آن فرو ریخته است. یک ردیف از خشت‌های خام در فاصله حدود ۳۰ سانتی متری از دیوار قرار دارد که احتمالاً به عنوان نیمکت استفاده می‌شد. در کنار این سازه، آثار ۱۳ وزنه بافندگی از جنس گل پخته به دست آمد. بسیار احتمال دارد که یک دار بافندگی در کنار نیمکت خشتی برپا بوده است. در فضای بین دیوار و نیمکت خشتی، قطعات کاشی گلی فرو ریخته به ابعاد حدود ۴۰×۱۲×۲/۵ سانتی متر قرار داشت که احتمالاً بخشی از یک قفسه یا تاقچه در دیوار بوده‌اند. در میان بقایای آوار قفسه، یک مهر مسطح فرسوده و ۱۶ اثر مهر مسطح به دست آمد (تصویر ۷). برخی از اثر مهرها حامل اثر منسوجات بر سطح خود هستند که احتمالاً حاکی از این است که این قطعات مهر و موم در اصل بر روی دسته‌های لباسی که در این کارگاه تولید می‌شد، متصل می‌شد. اثر مهرها، نقوش مختلفی شامل بز-ماهی و مرد ریشور را نشان می‌دهند، اما هیچ‌کدام از نوع سبک مشخص کلاسیک و رایج ساسانی نیستند. کاوشگر معتقد است که بقایای یک کارگاه نساجی به همراه اثر مهرهای مسطح مخصوص کالا در گردی قلرخ نشان می‌دهد که این استقرار محل تولید و مبادله منسوجات، در مقیاس فراتر از مصرف داخلی بوده است که این امر از محوطه کوچکی چون گردی قلرخ انتظار نمی‌رفت (<https://uni-frankfurt.de/69948448/Gird-i-Qalrakh>; Wicke, 2020: 463-78).

تصویر ۷. بنای ساسانی در تپه گردی قلرخ و یافته‌های آن شامل وزنه‌های بافندگی و قطعات گلی مهور (<https://uni-frankfurt.de/69948448/Gird-i-Qalrakh>; Wicke, 2020: fig. 9a & 9b).

Fig. 7. The Sassanid building in Gird-i Qalrakh and its findings including loom weights and Sealings (<https://uni-frankfurt.de/69948448/Gird-i-Qalrakh>; Wicke, 2020: fig. 9a & 9b).

- **سوتک تپه^{۱۷} (SSP 23):** در جنوب غربی شهرزور واقع است. استقرار ساسانی در سوتک تپه بر روی خاک بکر بنا شده، اما اطلاعات بیشتری درباره آن ارائه نشده است (Altaweel et al., 2012: 27).

- **بکراوا^{۱۸}:** در حومه شهر حلبچه، نزدیک مرز ایران، در ساحل شمال شرقی رود تانجه‌رو^{۱۹} واقع شده و بزرگ‌ترین تپه بخش جنوبی دشت شهرزور به‌شمار می‌رود. بکراوا در سال ۲۰۰۹ م. مورد بررسی و در سال‌های ۲۰۱۴-۲۰۱۰ م. مورد کاوش قرار گرفت. براساس گزارش کاوشگران، شواهد مربوط به دوره ساسانی تنها محدود به شمار کمی قطعات سفالی مربوط به گمانه‌ها است که فاقد هرگونه لایه استقرار مرتبط است. قطعاتی از سفالینه‌های لایه 9a توسط انگشت و ناخن داغ‌دار شده‌اند و برخی هم لبه‌های دو قسمتی دارند. این نمونه‌ها ممکن است نشان‌دهنده انتقال توالی سفالی از دوره ساسانی به اوایل اسلامی باشد (Miglus et al., 2013: 67&73; Miglus, 2016: 237; (APKRI, 2015: 7).

جدول ۱. مشخصات محوطه‌ها و آثار ساسانی منطقه ۱ در کردستان عراق (نگارندگان، ۱۳۹۹).

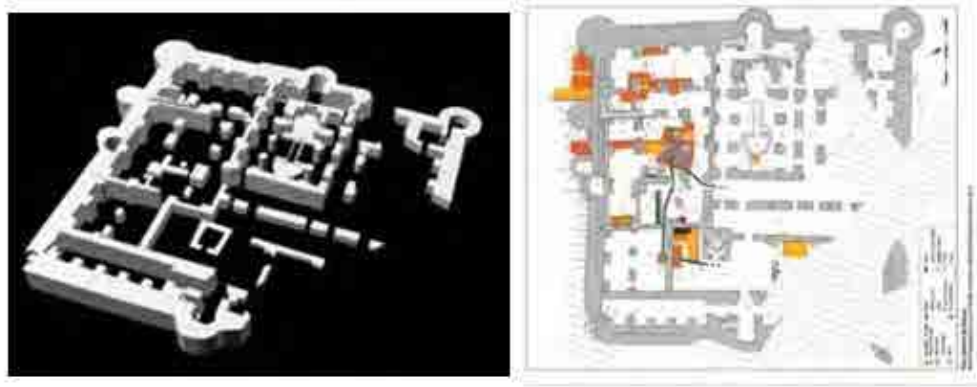
Table 1. The Sassanid sites of region 1 in Iraqi Kurdistan (Authors, 2021).

ردیف	نام اثر	نوع کارکرد						مختصات موقعیت	ارتفاع از سطح دریا (متر)	مساحت	نوع یافته									
		محوطه	برج	کاخ	استحمام	گورستان	کانال				معماری	تدفین	سفال	شیشه	مهر/اثر	پیکره	سکه	سنگ	منسوجات	اشیاء
۱	مرادرسول	*						در بند رانیه	۴۹۰		*		*							
۲	قلاتگا	*						در بند رانیه	۴۹۴		*	*	*	*			*		*	
۳	اسو اسکه	*						در بند رانیه	۵۲۰				*							
۴	گردی بازار					*		دشت پشدر	۵۹۶	نیم هکتار		*	*					*		
۵	میرقولی	*			*			پیرمگون	۱۶۱۸		*		*							
۶	تل سیتک	*						شهرک سیتک	۹۷۱	۰/۲ هکتار			*					*	*	
۷	گردی رستم	*						پنجوین	۱۲۰۰	۲ هکتار	*	*	*	*	*	*		*	*	
۸	گردی کژاو	*			*			دشت شهرزور	۵۷۰	۴ هکتار	*		*	*		*				
۹	بستان سور	*						دشت شهرزور	۵۶۷	۰/۵ هکتار	*		*							
۱۰	SSP 4	*						دشت شهرزور	۵۰۷				*							
۱۱	تل یگوم	*						دشت شهرزور	۴۹۹	۵ هکتار	*	*	*							
۱۲	گردی قله	*			*			دشت شهرزور	۴۹۳	۱۵ هکتار	*		*		*			*		
۱۳	سوتک تپه	*						دشت شهرزور	۵۲۳				*							
۱۴	بکراوا	*						دشت شهرزور	۵۶۳	۴۸ هکتار			*							

ب) منطقه ۲: بخش جنوبی اقلیم کردستان عراق (گرمیان)

منطقه ۲، در تقسیم‌بندی نگارندگان، شامل نواحی پست واقع در جنوب استان سلیمانیه و شمال کرکوک است. ناحیه مورد بحث از قرن پنجم میلادی بخشی از ناحیه معروف به بیت‌گرمای^۲ بود. این منطقه امروزه هم گرمیان نام دارد. بیت‌گرمای باستانی از غرب توسط دره رود دجله، از شمال توسط رود زاب کوچک، از جنوب توسط رود دیاله و از شرق توسط کوه‌های زاگرس محدود می‌شد؛ درحالی‌که به لحاظ جغرافیایی بیت‌گرمای یک ناحیه شناخته شده است، اما ویژگی‌های باستان‌شناختی آن کمتر شناخته شده است. اطلاعات ما درباره تاریخ استقرار در این منطقه از قرن چهارم پیش از میلاد تا قرن هفتم میلادی ضرورتاً بر پایه متون تاریخی، به ویژه متون سریانی مربوط به جماعات مسیحی منطقه است (Ali Amin et al., 2013: 50; Bogdani et al., 2016; Déroche, 2015: 11; Sissakian, 2010).

- **قصر ساسانی تنگه بازیان:** دربند بازیان، یک گذرگاه طبیعی میان نواحی کوهستانی زاگرس در شمال و نواحی پست مرکزی در عراق است. در دربند بازیان یک قصر برج و بارودار دارای نقشه مربع شکل به ابعاد ۳۶×۳۶ متر شناسایی شده است (تصویر ۸). کاوش‌های این مکان در سال

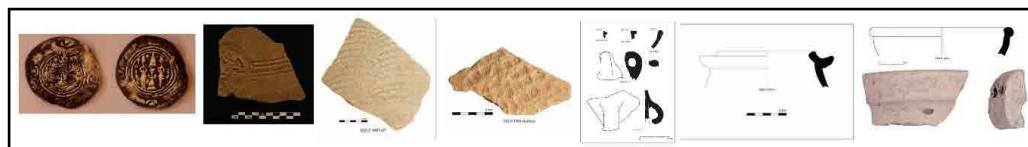

تصویر ۸. نقش و طرح ایزومتریک بنای بازیان (Déroche, 2015: 11).

Fig. 8. Plan of the Bazyan building (Déroche, 2015: 11).

۲۰۱۱ م. با هدف گاه‌نگاری و مطالعه جزئیات بنای موسوم به «کلیسا» انجام شد. در نتیجه مشخص شد که بنای بازیان مربوط به دوره ساسانی تا عباسی و شامل یک دژ است که در مرحله متأخر در داخل آن یک بنای کلیسای نسطوری برپا شده است. برخی آثار به دست آمده از این مکان شامل مهره‌های تزئینی، تاریخ اواخر دوره ساسانی را تأیید می‌کند. به نظر می‌رسد که بنای اولیه دارای یک حیاط مرکزی بود که اطراف آن را اتاق‌ها و نیم‌ستون‌هایی احاطه کرده بود (Ali Amin et al., 2013: 50; Déroche, 2015: 11).

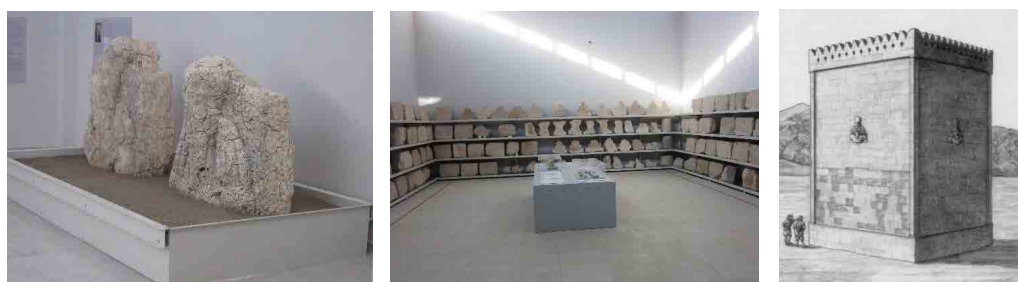
- **گردی قلا**^{۲۱}: در بخش شرقی دشت چمچمال^{۲۲}، در استان سلیمانیه، در شرق شهرک شورش^{۲۳} در ساحل غربی رود تاوق چای^{۲۴} واقع است. کاوش‌های گردی قلا در چهار فصل در سال‌های ۲۰۱۸-۲۰۱۵ م. به انجام رسید. آثار مربوط به دوره ساسانی از کاوش لایه‌های ۵-۲ گردی قلا، به دست آمده است. لایه ۲ فاقد هرگونه سازه و صرفاً شامل تعدادی چاله محتوی مواد ناهمگن از جمله قطعات سفالی مربوط به دوره مس‌وسنگ تا ساسانی است. از لایه ۳، یک قطعه سفال مهرزده ساسانی مزین به نقش قوچ و عقرب به دست آمد (تصویر ۹)، (d'Istria & Mas, 2015: 33; Mas, 2015: 42). از دیگر یافته‌های گردی قلا، یک درهم ساسانی مربوط به سال نهم سلطنت «خسرو دوم» و ضرب استخر فارس است (Duyrat & Bresc, 2018: 101). از لایه ۵ ب، بقایای یک ساختمان بزرگ خشتی با خشت‌های مربع‌شکل به ابعاد ۱۰×۳۵×۳۵ سانتی‌متر به دست آمد (Vallet, 2016: 8; Vallet, 2019). سفال‌های ساسانی گردی قلا، به دو مرحله نخستین (سده‌های ۴-۶ م.) و پایانی (سده‌های ۷-۸ م.) تقسیم می‌شوند و دارای طیف نخودی مایل به قرمز و قهوه‌ای مایل به قرمز تا نخودی مایل به سبز است. سفال دوره متأخر به دلیل فرم‌های رایج این زمان، نوع تزئین (شان‌عسلی^{۲۵}، خطوط کمانی، مهرزده) و لبه مضاعف، بسیار قابل تشخیص است (Ahmad, 2016: 134-136).

تصویر ۹. از راست، سفال‌ها و یک درهم ساسانی (خسرو دوم) مکشوف از گردی قلا (REQL, 2018: fig. 10; Ahmad, 2016: fig. 6&7&9; Mas, 2015: fig. 1; Duyrat and Bresc, 2018: fig. 3).
Fig. 9. Potteries and a Sasanian coin from Girdi Qala (REQL, 2018: fig. 10; Ahmad, 2016: fig. 6 & 7 & 9; Mas, 2015: fig. 1; Duyrat and Bresc, 2018: fig. 3).

- برج پایکولی (پکولی):^{۲۶} در فاصله ۵۰ کیلومتری جنوب سلیمانیه، و ۷ کیلومتری غرب دربندیخان، در ابتدای تنگه‌ای به همین نام واقع است. کتیبه پایکولی از مهم‌ترین منابع کتبی اوایل دوره ساسانی، به یادبود پیروزی «نرسی» (۳۰۲/۳-۲۹۳ م.) بر برادرزاده‌اش «بهرام سوم» برپا شده است. نرسی که در این زمان در ارمنستان بود، در نبردی بهرام سوم را به قتل رساند و به سمت تیسفون حرکت کرد. اشراف و نجبای ساسانی در پایکولی به انتظار ورود نرسی نشستند و بنای پایکولی به یادبود این رویداد، در محل استقبال، برپا شد. در سال ۱۸۴۴ م. «راولینسون» و سپس در سال‌های ۱۹۲۳-۱۹۱۱ م. «هرتسفلد»، طرح‌هایی را از بلوک‌های کتیبه‌دار پایکولی تهیه کردند. پس از آن پژوهشگران دیگری چون: «هوگ»، «فرای»، «پاپ»، «هنینگ»، «هومباخ» و «اسکیورو» مطالعاتی را بر روی پایکولی و کتیبه‌های آن انجام دادند. از سال ۲۰۰۶ م. یک تیم ایتالیایی به بررسی دره پایکولی پرداخت که منجر به شناسایی ۱۹ بلوک کتیبه‌دار جدید شد (Skjærvø, 2003; Cereti et al., 2019; Bogdani et al., 2016; Cereti & Terribili, 2014).

پایکولی در اصل یک برج مکعبی به ابعاد ۹ متر بود که هسته داخلی آن از لاشه سنگ و ملات گچ و نمای بیرونی آن با بلوک‌های تراش خورده‌ای ساخته شده است، که شماری از آن‌ها کتیبه‌دار بوده‌اند. بر روی بنا نیم‌تنه‌های سنگی نرسی و بر فراز آن کنگره‌های تزئینی قرار داشت. کتیبه پایکولی به دو زبان پارسی میانه (پهلوی) و اشکانی نگاشته شده و به شرح ماجرای نبرد و فهرست بلندی از فرمانروایان و نجبا اختصاص دارد که به یاری نرسی آمدند. برخی بلوک‌های کتیبه‌دار هنوز یافت نشده‌اند و موارد یافت‌شده، به همراه نیم‌تنه‌های سنگی نرسی در موزه سلیمانیه نگهداری می‌شود (Bogdani et al., 2016; Cereti et al., 2019). (تصویر ۱۰). بنای پایکولی، یک سازه یادبودی بود که عملکردی همانند نقش برجسته‌های صخره‌ای داشت. این بنا از برج‌های قدیمی‌تر، چون بقعه‌های اشکانی الحضر، متأثر بوده است و به برج سنگی فاقد کتیبه موسوم به «میل ازدها» در ناحیه ممسنی فارس نیز شباهت دارد (روتز، ۱۳۸۷: ۸-۷۰۶). برخی از پژوهشگران احتمال می‌دهند که برج پایکولی یک بنای منفرد نبوده، بلکه شاید بخشی از یک مجموعه بوده است. در بند ۳۲ کتیبه پایکولی آمده است: «در این مکان... شاهزادگان، بزرگان و اشراف و میزبانان و ساتراپ‌ها و پارسیان و پارتیانی که در آسورستان، نودشیرگان^{۲۷}، گرمیه^{۲۸} و سیاززور^{۲۹} بودند، همه با هم به خایان نیکترا^{۳۰} آمدند تا مرا ملاقات کنند...» (Cereti et al., 2019). این اشارات مشخص می‌کند که منطقه پایکولی در دوره ساسانی «خایان نیکترا» نام داشت.

تصویر ۱۰. از راست، طرح بازسازی شده برج پایکولی (Weber, 2012: fig. 2)؛ بلوک‌های کتیبه‌دار پایکولی، کنگره‌ها و نیم‌تنه‌های نرسی که در موزه سلیمانیه نگهداری می‌شوند (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 10. From right, a reconstruction of Paikuli tower (Weber, 2012: fig. 2); inscriptions, congresses and busts of Narsi which are kept in the Sulaymaniyah Museum (Authors, 2021).

- قصر ساسانی تنگه پایکولی: در گزارش‌های موجود، به بقایای یک کاخ ساسانی در کنار برج پایکولی اشاره شده، اما هیچ توضیحی درباره آن ارائه نشده است (Bogdani et al., 2016).

- **قلای گوری^{۳۱} (SRP 61):** شامل یک تپه تاریخی و بقایای یک کاروانسرای قرون میانی در مجاورت روستای تازه‌ده کلاز است. وجود مقادیر زیادی از سفال ساسانی بر سطح تپه حاکی از وجود یک استقرار ساسانی در این مکان است (Casana & Glatz, 2017).

- **محوطه^{۳۲} SRP 9:** در جانب غربی رود سیروان در دشت کانی ماسی قرار دارد. مواد سطحی این محوطه بسیار پراکنده، اما نقشه دیوارهای استحکامات آن با نقشه رایج استحکامات نظامی ساسانی مطابقت دارد. دژ مذکور مربع شکل و ابعاد هر ضلع آن ۱۸۰ متر است. در عکس‌های قدیمی کرونا، سازه مشابهی کمی به سمت شمال در ساحل شرقی رود سیروان دیده می‌شود که با توجه به وجود اتاق‌های متعدد، به نظر می‌رسد که آن نیز یک سربازخانه ساسانی باشد (Casana & Glatz, 2017).

- **محوطه^{۳۳} SRP 10:** در جانب غربی سیروان، در جنوب کلاز، در مجاورت یک چشمه واقع است. لایه‌های مربوط به دوره ساسانی در سطح تپه، به واسطه سنگرهای نظامی دهه ۱۹۸۰ م، تخریب و آشکار شده است (Casana & Glatz, 2017).

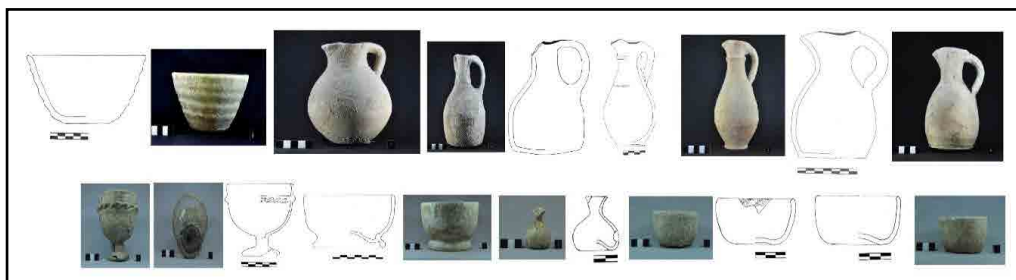
- **کانال آبرسانی ساسانی شهر کلاز:** یک کانال آبرسانی گسترده در جانب غربی سیروان است که در تصاویر ماهواره‌ای سال ۱۹۶۹ م. کرونا ثبت شده است. آب سیروان از طریق این کانال مسافتی بیش از ۴۰ کیلومتر انتقال یافته و به مصرف دشت واقع در بخش غربی دره می‌رسید. امروزه بقایای این کانال به واسطه فعالیت‌های عمرانی شهری و کشاورزی در اطراف شهر کلاز تاحد زیادی ناپدید شده است. از آب این کانال برای آبیاری زمین‌های کشاورزی منطقه‌ای به مساحت حدود ۱۴ کیلومتر مربع استفاده می‌شده است. کانال مذکور نمایانگر سرمایه‌گذاری قابل توجه بر روی نیروی کار و نشان‌دهنده قابلیت‌های مهندسان اشکانی و ساسانی است (Casana & Glatz, 2017).

- **کانی ماسی^{۳۴} (تل مجید، SRP 39):** در جنوب کلاز، در ساحل شرقی سیروان، در مجاورت روستای کانی ماسی واقع است. تل مجید مهم‌ترین تپه در میان نزدیک به بیش از دوازده تپه کم‌ارتفاع است که به صورت خوشه‌ای در مجاورت یک‌دیگر و در مجاورت چندین چشمه در منطقه‌ای به طول حدود ۱/۵ کیلومتر قرار دارند. این محوطه دارای بقایای یک استقرار بزرگ ساسانی و اوایل دوره اسلامی است (Casana & Glatz, 2017).

- **گورتپه^{۳۵} (SRP 11):** در جنوب کلاز، در ساحل شرقی سیروان، در میانه دشت کانی ماسی واقع است. در این محوطه، یک مجموعه وسیع معماری شامل یک بنای مستطیل شکل به ابعاد ۳۴۰×۲۲۰ متر دیده می‌شود که بقایای آن به خوبی در تصاویر ماهواره‌ای مشخص است. در وسط مجموعه، یک ارگ مرتفع به ارتفاع حدود ۱۸ متر نسبت به سطح دشت قرار دارد که نشان می‌دهد که این قسمت صفا‌ای برای یک بنای یادمانی بوده است. آثار و شواهد سطحی حاکی از وجود استقراری از دوره ساسانی و دوران اسلامی در این قسمت است. این مجموعه ساختمانی توسط تپه‌های کوچک زیادی احاطه شده است که بیشتر آن‌ها استقرار هم‌زمان با مجموعه گورتپه را نشان می‌دهد و ظاهراً بخشی از یک استقرار شهری مربوط به دوره ساسانی هستند. تصور می‌شود که در این زمان در دشت مذکور، شهر بزرگی با مرکزیت گورتپه قرار داشت و شبکه وسیعی از دهکده‌های کوچک‌تر، مزارع و مکان‌های تخصصی تولید در سراسر منطقه وجود داشت (Casana & Glatz, 2017).

- **گورستان توپ‌عسکر:** در منطقه میدان کلاز، در نزدیکی روستای توپ‌عسکر واقع است. گورها حدود ۵۰ تا ۷۰ سانتی‌متر زیر خاک سطحی قرار دارند و با لایه‌ای از قلوه‌سنگ پوشانده شده‌اند. در گورستان توپ‌عسکر، مرده‌ها را عموماً به حالت درازکش به پشت خوابانده و سر به طرف راست بدن قرار دارد، اما قبور و تدفین‌ها در جهت‌های مختلف انجام شده است. در نقاط مختلف پیرامون جسد، اشیاء تدفینی شامل: ظروف سفالی، ظروف و اشیاء شیشه‌ای، اشیاء فلزی (شامل: سه سکه ساسانی، سنجاق سر، آویز و حلقه)، سنگ‌های قیمتی و معمولی قرار داشت. سفال‌های

گورستان توپ‌عسکر، عمدتاً از نوع کوزه و آبریزهای دسته‌دار هستند که حدود ۲۱-۱۵ سانتی‌متر ارتفاع دارند (تصویر ۱۱). ظروف عمدتاً ساده (چند مورد با لعاب سبز)، و برخی نیز دارای خطوط تزئینی موازی برجسته بر روی بدنه هستند. ظروف شیشه‌ای عمدتاً ظروف کوچک رنگی به ارتفاع کمتر از ۱۰ سانتی‌متر شامل: کاسه، فتجان، عطردان و لیوان، گاهی دارای تزئیناتی شامل: نقوش برجسته طنابی یا گیاهی شبیه موی بافته، نقش افزوده لانه‌زن‌بوری یا خطوط افقی کنده هستند. اشیاء سنگی نیز شامل قطعات سنگ معمولی و قیمتی (زمرد، عقیق) است که به شکل گردن‌بند، مُهر و حلقه دیده می‌شود (Karim et al., 2014).

تصویر ۱۱. بالا، ظروف سفالی؛ پایین، ظروف شیشه‌ای گورستان توپ‌عسکر (Karim et al., 2014).

Fig. 11. Potteries and glass ware from the Sassanid cemetery of Top Askar (Karim et al., 2014).

- **حوش‌گری^{۳۴}**: مجموعه‌ای از چند بنای مرتبط در فاصله ۱۲ کیلومتری شمال غربی قصرشیرین، در کردستان عراق است. «جیمز ریچ» در قرن نوزدهم میلادی درباره آن نوشته است: «گردهای محلی معتقدند که محل پرورش کره اسب‌های کسرا بوده است» (Rich, 1836: 269-70). در اواخر همان قرن، «دمورگان» طرح‌هایی را از این بنا منتشر نمود و درباره آن نوشت: مشتمل بر چهار بخش و احتمالاً مسکن یکی از کسان خسرو یا یکی از سوگلی‌هایش بوده است (Morgan, 1895)؛ سپس «آندره گدار» شرح مشابهی درباره این بنا ارائه کرد (گدار، ۱۳۷۷: ۲۵۹). بنای اصلی حوش‌گری در امتداد شرقی-غربی، به طول حدود ۱۸۰ متر شامل یک صفت بزرگ مستطیل شکل به ارتفاع حدود ۴/۷ متر است که با سطوح شیب‌دار دو طرفه در دسترس قرار می‌گرفت. طرح کلی چنین صفت‌هایی یادآور صفت‌های هخامنشی است، اما نمونه‌های مشابه آن از دوره ساسانی در تل‌ذهب تیسفون و عمارت خسرو در قصرشیرین دیده می‌شود. بر روی ضلع غربی صفت، یک تراس بزرگ و یک ایوان ورودی قرار دارد که با دو ردیف ستون به سه راهرو تقسیم شده است. این ایوان در ادامه به یک اتاق مستطیل شکل احتمالاً گنبددار، راه می‌یابد. بناها با سبک رایج ساسانی با قلوه‌سنگ و ملات گچ ساخته شده است. در ادامه یک حیاط مرکزی کنار هم و مجموعه اتاق‌هایی در اطراف آن قرار دارد. آن و در بخش پشتی نیز دو حیاط مرکزی کنار هم و مجموعه اتاق‌هایی در اطراف آن‌ها قرار دارد. در شمال این کاخ، یک باغ بزرگ چهارگوش به ابعاد ۶۰×۶۷ متر بود که توسط دیواری سنگی نامنظمی که شکل آن تابع شکل زمین است، محصور شده و یک کانال آبرسانی برای باغ فراهم شده بود. در گوشه جنوب شرقی این باغ، یک بنای مستطیل شکل سه قسمتی وجود دارد که احتمالاً اصطبل مخصوص نگه‌داری حیوانات مخصوص شکار بوده است. نقشه بنا و اصول چیدمان بنای حوش‌گری بسیار شبیه عمارت خسرو در قصرشیرین به صورت متقارن و مجتمع بوده و بخش‌های کاخ بر یک محور قرار دارند، اما در مقیاسی بسیار کوچک‌تر ساخته شده است. بر این اساس احتمالاً حوش‌گری مربوط به زمان خسرو دوم (۶۲۷-۵۹۰ م.) است (روتز، ۱۳۸۷: ۶۸۳-۸۴؛ Rich, 1836: 269-72; Giuliano, 1960).

جدول ۲. مشخصات محوطه‌ها و آثار ساسانی منطقه ۲ در کردستان عراق (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Table 2. The Sassanid sites of region 2 in Iraqi Kurdistan (Authors, 2021).

ردیف	نام اثر	نوع کاربرد						موقعیت جغرافیایی	ارتفاع از سطح دریا (متر)	مساحت	نوع یافته									
		محوطه	برج یادمانی	کاخ	استحمامات	گورستان	کانال آبرسانی				معماری	تدفین	سفال	شیشه	مهر/ اثر مهر	پیکره	سکه	سنگ نوشته	منسوجات	اشیاء تزئینی
۱	کاخ بازیان			*	*			در بند بازیان	۹۳۱	۳۶×۳۶ متر	*		*					*		
۲	گردی قلا	*						دشت چمچمال	۶۰۷	۱/۳۲ هکتار	*		*					*		*
۳	برج پایکولی		*					تنگه پایکولی	۷۶۰	۹×۹ متر	*				*					
۴	قصر پایکولی			*				تنگه پایکولی	۹۳۵		*									
۵	قلای گوری	*						گرمیان	۲۷۷		*		*							
۶	SRP 9	*			*			گرمیان	۲۶۲	۱۸۰×۱۸۰ متر	*									
۷	SRP 10	*						گرمیان	۲۱۴				*							
۸	کانال					*		گرمیان	۲۰۰	۴۰ کیلومتر	*									
۹	کانی ماسی	*						گرمیان	۱۸۷		*		*							
۱۰	گورتپه	*						گرمیان	۲۰۵	۳۴۰×۲۲۰ متر	*									
۱۱	توپ عسکر					*		گرمیان	۲۱۶				*	*	*		*		*	
۱۲	حوش گری			*				گرمیان	۳۲۳	۱۸۰ متر	*									

ج) منطقه ۳: بخش غربی اقلیم کردستان عراق

استقرارهای باستانی این بخش شامل محوطه‌های ساسانی واقع در استان اربیل و بخش شمالی‌تر آن در محدوده دشت دهوک است که عمدتاً در میانه رودهای زاب بزرگ، زاب کوچک و دجله قرار دارند. این استقرارها، در گذشته جزو ایالت تاریخی ادیانبه^{۳۵} یا هزارا^{۳۶} بوده‌اند (Nováček, 2013: 51; Nováček, 2015: 31).

- **تل آمیان (محوطه ۲۹)**^{۳۷}: در بخش شرقی دشت ناوکور، واقع شده و از هزاره سوم پیش از تاریخ، تا دوران پارت و ساسانی دارای استقرار بوده است (Bonacossi & Iamoni, 2015: 22).

- **کانال الف روستای کورگوسک**^{۳۸}: در عکس‌های قدیمی کرنا، رد این کانال به طول حدود ۶۲ کیلومتر و پهنای حدود ۵۵ متر، در امتداد ساحل شرقی رود زاب بالا، قابل ردیابی است. گروه بررسی دشت اربیل براساس اندازه و خطی بودن این کانال، آن را مربوط به دوره ساسانی و اوایل اسلامی تاریخ‌گذاری کرده است و با کانال‌های قتل الکسروی^{۳۹} و نهروان و سامانه عظیم دشت گرگان و دشت مغان قابل مقایسه دانسته است. به نظر می‌رسد که این کانال برای دشت اربیل طراحی شده تا از طریق آن آب رود زاب بالا به تراس واقع در ساحل چپ دجله منتقل شود (Ur et al., 2013: 106).

- **اربیل**: اربیل یکی از پایتخت‌های حکومت آشور بود، که در اواخر قرن هفتم پیش از میلاد به تصرف مادها و سپس هخامنشیان درآمد. در دوره اشکانی، اربیل مرکز پادشاهی موسوم به آدیابنه، یکی از مهم‌ترین مراکز مسیحیت در اطراف دجله بود. امروزه بقایای شهر باستانی اربیل، شامل ارگ حکومتی در مرکز شهر کنونی دیده می‌شود. در دوره ساسانی مرکز اداری استان نود-اردشیرکان^{۴۰} در

ناحیه اربیل متمرکز بود. در این زمان شهر اربیل موقعیت خود را به عنوان مرکز مذهبی آئین‌های زردشتی و مسیحی در منطقه حفظ کرد و مرکز اداری و نظامی ایالتی هم، در مکانی به نام «هزا» در ۲۰ کیلومتری آن قرار داشت. به عقیده «نواچک»، بخش جنوبی ارگ اربیل، مربوط به بقایای استقرار ساسانی این شهر است (Nováček et al., 2013).

- **قصر شماموک^{۴۱}**: در ۲۵ کیلومتری جنوب غربی اربیل، در دشت حاصل خیز شیوازور^{۴۲}، در مجاورت رود شیوازور واقع شده و شامل ارگ و شهرک باستانی پایین دست آن است. این محوطه در فاصله سال‌های ۲۰۱۸-۲۰۱۱ م. کاوش شد. لایه‌های استقرار مربوط به دوره ساسانی در قصر شماموک به طور مشخصی تفکیک نشده و به طور کلی برخی لایه‌ها و آثار به دست آمده به دوره هلنی، اشکانی-ساسانی نسبت داده می‌شود؛ از جمله می‌توان به لایه ۴ و بقایای مربوط به آن شامل دیوار خشتی و قطعات سفالی اشاره نمود (ماسیتی‌رو و همکاران، ۲۰۱۹؛ 45؛ A.P.K.R.I, 2015; Rouault, et.al 2018: 214-16; Rouault, et.al 2014: 111).

- **تل خزانه / خزنه^{۴۳} (محوطه ۵۴)**: در حاشیه روستایی به همین نام در حاشیه رود سیوسور^{۴۴} واقع است. بخش شمالی این محوطه که در سطح دشت قرار دارد، براساس یافته‌های سطحی، به عنوان یک استقرار بزرگ مربوط به دوره ساسانی معرفی شده است (Ur, 2013: 102).

- **محوطه شماره ۳۱**: تاریخ استقرار در این محوطه از اوایل هزاره سوم پیش از میلاد، آغاز و در اواسط عصر مفرغ به بیشترین حد گسترش خود می‌رسد، اما از اواخر عصر مفرغ تا دوره ساسانی مجدداً وسعت محوطه کاهش یافته و به تپه مرکزی محدود می‌شود (Ibid: 99).

- **بقرته^{۴۵}**: دست‌کم از اوایل هزاره چهارم پیش از میلاد، دارای استقرار بوده و احتمالاً در دوره آشورنو «بَقَرُو»^{۴۶} نام داشته است. دوره اشکانی و ساسانی در این مکان دارای وسعت زیاد، اما با تراکم پایین، گزارش شده است (Ibid: 97).

- **ساتوقلا^{۴۷}**: در فاصله ۷۰ کیلومتری جنوب شرقی اربیل، در ساحل شمالی زاب پایین واقع است. نتایج بررسی این مکان نشان می‌دهد که این محوطه از اواخر دوره فرایارینه سنگی یا اوایل دوره نوسنگی و سپس دوره‌های اوروک، مفرغ متأخر، اوایل عصر آهن تا دوره اشکانی و ساسانی دارای استقرار بوده است (Van Soldt & Pappi, 2015: 42).

- **سایر محوطه‌های ساسانی دشت اربیل**: در بررسی سطحی چند تپه و محوطه دیگر در بخش جنوبی دشت اربیل سفال نوع ساسانی شناسایی شده است که می‌توان به محوطه‌های شماره ۳ و ۸ در بخش شمالی محوطه قصر شماموک، تپه شماره ۴ در شمال شرقی شماموک و چند تپه کوچک کم‌ارتفاع در سمت جنوب شماموک، شامل محوطه‌های شماره ۲۲، ۲۴، ۲۵، ۲۷، ۲۸ اشاره نمود (Rouault et al., 2018: 242).

بحث و تحلیل

پراکنش محوطه‌های ساسانی شمال عراق، باتوجه به عوامل جغرافیایی و محیطی، به شرح زیر قابل تجزیه و تحلیل است.

۱. توپوگرافی

باتوجه به وضعیت توپوگرافی و جغرافیای طبیعی شمال عراق، محوطه‌های ساسانی این ناحیه در دو پهنه دشت و کوهستان واقع شده‌اند. نتایج حاصل از این پژوهش که در تصویر ۱۲، منعکس شده، حاکی از این است که استقرارها و مراکز جمعیتی ساسانی در شمال عراق، عمدتاً در دشت‌های میان‌کوهی واقع شده‌اند، چنان‌که از مجموع ۴۲ محوطه ساسانی که تاکنون در اقلیم کردستان عراق شناسایی شده‌اند، ۷ محوطه مربوط به دشت شهرزور-دریاچه دوکان، ۱۴ محوطه

جدول ۳. مشخصات محوطه‌ها و آثار ساسانی منطقه ۳ در کردستان عراق (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Table 3. The Sassanid sites of region 3 in Iraqi Kurdistan (Authors, 2021).

ردیف	نام اثر	نوع کاربرد						موقعیت جغرافیایی	ارتفاع از سطح دریا (متر)	مساحت	نوع یافته								
		محوطه	برج یادمانی	کاخ	استحكامات	گورستان	کانال آبرسانی				معماری	تدفین	سفال	شیشه	مهر/ اثر مهر	پیکره	سکه	سنگ نوشته	منسوجات
۱	تل آمیان	*						دشت ناوکور	۳۵۱	۶ هکتار			*						
۲	کورگوسک						*	دشت اربیل	۲۷۳	۶۲ کیلومتر									
۳	اربیل	*						دشت اربیل	۴۰۰	۱۰ هکتار	*			*					
۴	قصر شماموک	*						دشت شیوازور	۲۸۷	۷۰ هکتار	*			*					
۵	تل خزنه	*						دشت اربیل	۳۰۳										
۶	محوطه ۳۱	*						دشت اربیل	۳۱۸				*						
۷	بقرته	*						دشت اربیل	۳۲۹	۸۰ هکتار			*						
۸	ساتوقلا	*						شرق اربیل	۴۳۸	۲ هکتار			*						
۹	n.3	*						دشت اربیل	۲۹۷				*						
۱۰	n.4	*						دشت اربیل	۲۹۵				*						
۱۱	n.8	*						دشت اربیل	۲۸۸				*						
۱۲	n.22	*						دشت اربیل	۲۹۱	۱۵/۰ هکتار			*						
۱۳	n.24	*						دشت اربیل	۲۹۲	۳۶/۰ هکتار			*						
۱۴	n.25	*						دشت اربیل	۳۰۲	۲/۰ هکتار			*						
۱۵	n.27	*						دشت اربیل	۳۱۱				*						
۱۶	n.28	*						دشت اربیل	۳۶۰				*						

مربوط به دشت اربیل، ۸ محوطه در دره رود سیروان و منطقه گرمیان و ۳ محوطه نیز مربوط به دشت رانیه هستند؛ بنابراین در مجموع حدود ۷۶٪ از محوطه‌های ساسانی اقلیم در دشت‌های مذکور قرار دارند و فقط تعداد انگشت‌شماری از محوطه‌ها به صورت پراکنده در نقاط کوهستانی و مرتفع خارج از محدوده دشت‌های مذکور واقع شده‌اند.

۲. ارتفاع از سطح دریا

چنان‌که در تصویر ۱۲، مشخص است، بیشتر محوطه‌های استقرار ساسانی در کردستان عراق در ارتفاع کمتر از ۶۰۰ متر قرار دارند و با وجود کوهستانی بودن این منطقه، فقط تعداد معدودی از محوطه‌ها در ارتفاع بیش از ۱۰۰۰ متر قرار دارند. کم‌ارتفاع‌ترین محوطه‌ها در منطقه گرمیان، در دره رود سیروان و دشت کلار قرار دارند. این منطقه در حفاصل نواحی کم‌ارتفاع مرکزی بین‌النهرین و منطقه زاگرس واقع است. بیشتر محوطه‌های این ناحیه، کمتر از ۳۰۰ متر از سطح دریا ارتفاع دارند. محوطه میرقولی که در بخش کوهستانی زاگرس قرار دارد، با ۱۶۱۸ متر ارتفاع از سطح دریا، مرتفع‌ترین محوطه ساسانی در شمال عراق است.

۳. دسترسی به منابع آب

تمام محوطه‌های ساسانی اقلیم کردستان در مجاورت یا نزدیکی منابع آبی دائمی قرار دارند. مهم‌ترین منابع آبی شمال عراق که نقش مهمی در شکل‌گیری محوطه‌های ساسانی این منطقه

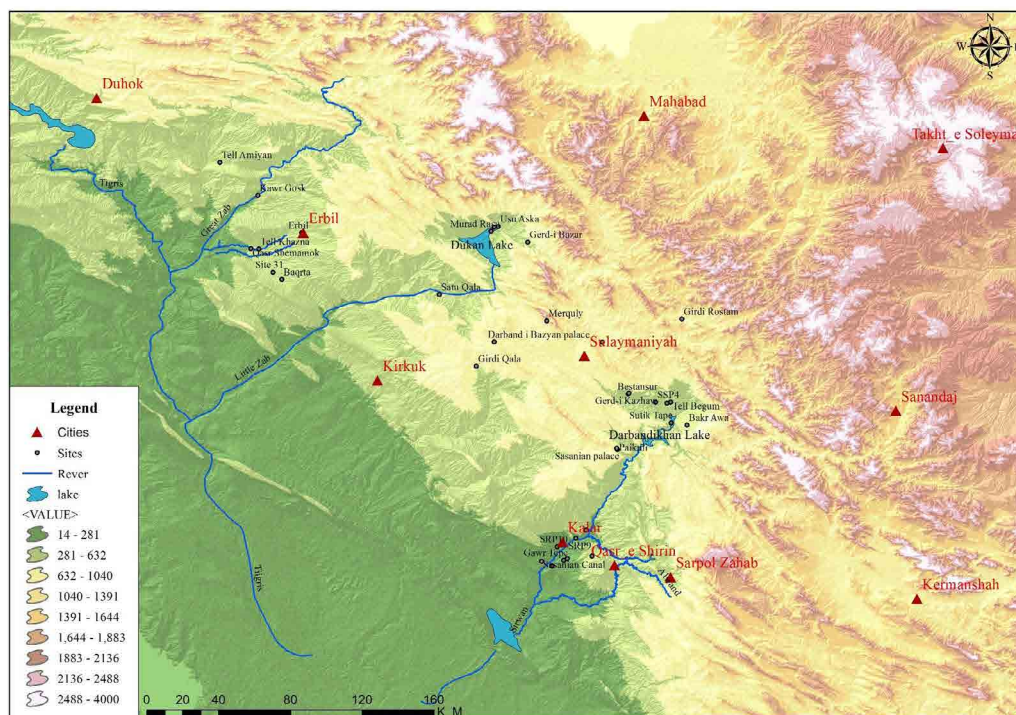
دارند، عبارتند از: رودخانه‌های بزرگ و پرآب زاب بزرگ، زاب کوچک و سیروان. علاوه بر آن، تعداد قابل توجهی از محوطه‌ها نیز در کنار چشمه‌های دائمی یا رودهای کوچک‌تر چون: رود شلر در پنجوین، وادی شاتوان و تانجرو در دشت شهرزور، تاوق چای در دشت چمچمال و شیوازور و چای سیوسور در دشت اربیل واقع شده‌اند.

۴. دسترسی به خاک حاصل خیز

دشت‌های شهرزور، اربیل و گرمیان که بیشترین تعداد استقرارهای ساسانی در آن‌ها واقع شده‌اند، در عین حال دارای مناسب‌ترین و بیشترین میزان زمین مسطح و خاک حاصل خیز در سطح منطقه برای بهره‌برداری کشاورزی هستند (یاسین، ۲۰۱۴: ۲۴۰). البته تعداد انگشت‌شماری از محوطه‌های واقع در مناطق کوهستانی که خارج از دشت‌های مذکور قرار دارند، اقتصاد وابسته به کشاورزی یا کارکرد استقرار نداشته‌اند؛ به عنوان نمونه، محوطه میرقولی در منطقه‌ای کوهستانی واقع شده که با توجه به کارکرد محوطه اصولاً نیازی به اراضی کشاورزی نداشته است.

۵. نزدیکی به راه‌های ارتباطی

اکثر محوطه‌های ساسانی اقلیم کردستان در دشتهایی واقع شده‌اند که خود بر مسیر راه‌های مهم تجاری و سیاسی قرار داشتند و بنابراین به دلیل نقش آن‌ها در برقراری ارتباط میان جنوب بین‌النهرین و پایتخت ساسانیان با سرزمین آذربایجان و فلات ایران در شرق و سرزمین روم شرقی و آسیای صغیر و سوریه در شمال و شمال غربی، اهمیت دو چندان داشتند. وجود برج پایکولی و همچنین محوطه‌های واقع در امتداد دره رودخانه سیروان، گواه اهمیت و لزوم برپایی این آثار و محوطه‌ها در امتداد یک راه ارتباطی مهم است.

تصویر ۱۲. نقشه پراکنش محوطه‌های ساسانی اقلیم کردستان عراق (تهیه نقشه از: عباس باورسای، ۱۳۹۹).

Fig. 12. Map of the Sasanian sites in Iraqi Kurdistan (by: Abbas Bavarsaei, 2021).

۶. وسعت استقرارهای ساسانی

هرچند تعداد کمی از استقرارهای ساسانی شمال عراق چون: گردی قلرخ، اربیل، بکرآوا و قصرشماموک دارای مساحت قابل توجهی (بیشتر از ۱۰ هکتار) هستند، اما بیشتر این محوطه‌ها کمتر از پنج هکتار وسعت دارند، که از این حیث استقرارهای کوچکی محسوب می‌شوند؛ از این رو می‌توان تفاوت بارزی میان وسعت محوطه‌های ساسانی در شمال و جنوب عراق مشاهده کرد. با این حال، ممکن است بخشی از جمعیت ساکن در این مناطق در دوره ساسانی غیریکنشین و کوچ‌رو بوده‌اند. مطابق شواهد تاریخی و باستان‌شناسی موجود، برخی از مراکز مهم جمعیتی کنونی در اقلیم کردستان چون شهر اربیل، در دوره ساسانی نیز دایر بوده است.

نتیجه‌گیری

باوجود اهمیت منطقه امروزی کردستان عراق در دوره ساسانی، منطقه مذکور در محافل باستان‌شناسی داخل ایران تا حد زیادی ناشناخته مانده است. در این پژوهش تعداد ۴۲ محوطه یا اثر مربوط به دوره ساسانی در کردستان عراق که عمدتاً در اثر کاوش‌ها یا بررسی‌های باستان‌شناسی دو دهه اخیر شناسایی شده‌اند، مورد بررسی قرار گرفته است. برخی از محوطه‌های مذکور چون: گردی بازار، گردی کژاو، گردی قلرخ، گردی قلا، پایکولی، توپ‌عسکر و حوش‌کوری را می‌توان باتوجه به کیفیت آثار به دست آمده، جزو محوطه‌های مهم دوره ساسانی در اقلیم کردستان به شمار آورد. این محوطه‌ها دربردارنده اطلاعاتی درباره بناهای یادمانی (پایکولی)، مجموعه‌های حکومتی (حوش‌کوری، بازیان)، استحکامات (میرقولی، گردی کژاو، SRP 9)، کانال‌ها و شیوه‌های آب‌رسانی (کورگوسک، کلار)، شیوه‌های تدفین (گردی بازار، توپ‌عسکر)، اعتقادات و باورها، اقتصاد، مراکز بومی تولید منسوجات (گردی قلرخ)، سفال‌سازی و دیگر جنبه‌های معیشتی منطقه کردستان عراق در دوره ساسانی هستند.

نتیجه این پژوهش نشان می‌دهد که بیشتر استقرارهای ساسانی شمال عراق در دشت‌های کم‌ارتفاع و میان‌کوهی چون: دشت شهرزور، دره رود سیروان و دشت اربیل واقع شده‌اند. از مزایای این دشت‌ها، می‌توان به دسترسی به منابع آبی دائمی، خاک حاصل‌خیز، قرارگیری بر سر راه‌های ارتباطی مهم که غرب ایران را به جنوب ترکیه و شرق سوریه متصل می‌کند، اشاره نمود. درمجموع اگرچه بیشتر محوطه‌های ساسانی مورد بحث در این نوشتار، در دوره‌های بعدی اهمیت خود را از دست داده و متروک شده‌اند، اما دشت‌هایی که این محوطه‌ها در آن واقع هستند، به دلیل برخورداری از شرایط ایده‌آل جغرافیایی و محیطی، امروزه نیز همچنان مرکز اصلی استقرارهای شهری مهم در اقلیم کردستان هستند.

پی‌نوشت

۱. با این‌که هیأت انگلیسی این نام را به شکل Murad Rasu ضبط کرده است، اما اهالی آن را «مُراد رسول» می‌خوانند.
2. Qalatga Darband
3. Usu Aska
4. Gerd-i Bazar
5. Peshdar
6. Merquily
7. permagroun
8. Tell Sitak
9. Girdi Roštam
10. Shalar
11. Syrazur
12. Gerd-i Kazhaw
13. Beštansur
14. Tell Begum

15. Gird-I Qalrakh
16. Wadi Shatwan
17. Sutik Tape
18. Bakr Awa
19. Tanjero
20. Bet-Garmai
21. Girdi Qala
22. Chamchamal
23. Shorsh
24. Tavuq cay
25. Honey-Comb Ware
26. Paikuli
27. Nōdširagān
28. Garamea
29. Syārazūr
30. Xāyān ī Nikatrā
31. Qalai Gawri
32. Kani Masi/ Tell Majid
33. Gawr Tepe
34. Hawsh Kori
35. Adiabene
36. Hazza
37. Tell Amiyan
38. Canal A of village of Kawr Gosk
39. Qatul al-Kisrawi
40. Nōdh-Ardaširakan
41. Qasr Shemamok
42. Shiwazor/Shiwasor
43. Tell Khazana/Khazna
44. Chai Siwasor
45. Baqrta
46. Baqarru
47. Satu Qala

کتابنامه

- احمدیان، آرزو، (۱۳۹۲). «آثار و استقرارهای اشکانی و ساسانی سواحل شرقی دجله در شمال بین‌النهرین». پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد باستان‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد ابهر (منتشر نشده).
- پیشگامی‌فرد، زهرا؛ قالیباف، محمدباقر؛ یزدان‌پناه، کیومرث و نصراللهی‌زاده، بهرام (۱۳۹۴). «پژوهشی در حوزه فرهنگی و تمدنی ایران نمونه موردی: کردستان عراق». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۵ (۹): ۱۴۴-۱۲۵.
- روتر، اسکار، (۱۳۸۷). «تاریخچه معماری ساسانی». ترجمه مهدی مقیسه و محمدعلی شاکری‌راد، در: سیری در هنر ایران، زیر نظر: آرتر آپهام پوپ و فیلیپس اکرم، جلد دوم: دوره ساسانی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی: ۷۱۶-۶۳۹.
- گذار، آندره، (۱۳۷۷). هنر ایران. ترجمه بهروز حبیبی، تهران: دانشگاه شهیدبهشتی
- ماسیتی روو، ماریا غراسیا، اولیفیه روو، عمر أحمد محمود و نرمین علی محمد آمین، (۲۰۱۹). النتائج الحديثة للتنقيبات الأثرية في موقع قصر شمامك. الموسم السابع، ۲۰۱۸، الطبقات الأثرية، والبقايا المعمارية.
- مافی، فرزاد؛ احمدیان، آرزو و باورسائی، عباس، (۱۳۹۳). «معرفی آثار شاخص دوره ساسانی در بین‌النهرین شمالی (کردستان عراق)». همایش بین‌المللی میراث مشترک ایران و عراق، ۱: ۱۷۰-۱۴۵.
- یاسین، هاوری محمدامین، (۲۰۱۴). لیکولینه وه یه ک له جوگرافیای هه ریمی کوردستانی عیراق. سلیمانیه، کارو.

- A. P. K. R. I. (Archaeological Projects in the Kurdistan Region in Iraq) (2015), K. Kopanias, J. Mac Ginnis and J. Ur (eds), Harvard Library press
- Ahmad Saber, S.; Hamza, H. & Altaweel, M., (2014b). "Report on the Excavations at Tell Sitak: The 2010 Season". *Iraq*, 76: 205-229.
- Ahmad Saber, S.; Rejeb, Z. & Altaweel, M., (2014a). "Report on the excavations at Merquly: the 2009 season". *Iraq*, 76: 231-244.
- Ahmad, M., (2016). "Girdi Qala, a Brief Overview of the Late Periods Ceramic", in: Vallet, R. (ed.), 2016. *Report on the Second Season of Excavations at Girdi Qala and Logardan, Directorate of Antiquities of Soulemanieh*: 131-138.
- Ahmadian, A. (2012). "Parthian and Sasanian monuments and settlements on the eastern banks of the Tigris in the northern Mesopotamia". Master's thesis, Abhar University (unpublished). (in Persian)
- Ali Amin, N. A.; Deroche, V. & Gaborit, J., (2013). "The French excavations at Bazyan, historical and archaeological investigations". in: *The Archaeological Research in the Kurdistan Region of Iraq and the Adjacent arias, An International Conference Organized by the University of Athens and the University of Cambridge*, Athens: 50
- Altaweel, M.; Marsh, A.; Muhl, S.; Nieuwenhuys, O.; Radner, K.; Rasheed, K. & Ahmad Saber, S., (2012). "New Investigations in the Environment, History, and Archaeology of the Iraqi Hilly Flanks: Shahrizor Survey Project 2009–2011". *Iraq*, 74: 1-35
- Bogdani, J.; Colliva, L. & Insom, C., (2016). "Archaeological and Ethnographic Survey in the Paikuli Area (Iraqi Kurdistan)". *Landscape Archaeology Conference*, DOI 10.5463/lac.2014.65\
- Bonacossi, D. M. & Iamoni, M., (2015). "Landscape and Settlement in the eastern upper Iraqi Tigris and Navkur plains: the land of Nineveh \ project, seasons 2012-2013". *Iraq*. 77 (01): 9-39
- Casana, J. & Glatz, C., (2017). "The Land behind the Land behind Baghdad: Archaeological Landscapes of the upper Diyala (Sirwan) river valley". *Iraq*, 79: 47-69.
- Cereti, C. G. & Terribili, G., (2014). "The Middle Persian and Parthian Inscriptions on the Paikuli Tower. New Blocks and Preliminary Studies". *Iranica Antiqua*, XLIX: 347-382.
- Cereti, C. G.; Terribili, G.; Colliva, L. & Vassalli, M., (2019). *The Monument of Paikuli: The Activities of the Italian Archaeological Mission*. SCIENZE DELL'ANTICHITA, SAPIENZA UNIVERSITA DI ROMA
- Cooper L. & Welton, L., (2019). "Report on University of British Columbia Excavations in Trenches 10W and 10N, Bestansur, Spring 2019". *Excavations at Bestansur*, March-June 2019 Field report.
- Cooper, L.; Rijib, Z. & Ahmed Saber, S., (2012). "Neo-Assyrian and Sasanian Pottery". in: Roger and Wendy Matthews (eds), *Central Zagros Archaeological Project, Excavations at Bestansur Archive Report*, March 17th-April 24th, Chapter 13: 150.

- D'Istria, L. C. & Mas, J., (2015). "Girdi Qala, Stratigraphical Trench B". in: Vallet, R. (ed.), 2015. *Report on the First Season of Excavations at Girdi Qala and Logardan*, Directorate of Antiquities of Soulemanieh.
- Déroche, V., (2015). "Bazyan". in: *Archaeological Projects in the Kurdistan Region in Iraq*, K. Kopanias, J. Mac Ginnis and J. Ur (eds), Harvard Library press: 11.
- Duyrat, F. & Bresc, C., (2018). "Two coins from Logardan and Girdi Qala". in: Vallet, R. (ed.), *Report on the Fourth Season of Excavations at Girdi Qala and Logardan*, Directorate of Antiquities of Soulemanieh, pp: 98-103.
- Giuliano, A., (1960). "Hawsh-Kuri". *Enciclopedia dell'Arte Antica*
- Godard, A., (1998). *The Art of Iran*. translated by: B. Habibi, Tehran: Shahid Beheshti University (in Persian).
- <https://www.en.ag.geschichte.uni-muenchen.de/research/girdirostam/index.html> (accessed 1 October 2021).
- <https://www.uni-frankfurt.de/69948448/Gird-i-Qalrakh> (accessed 20 October 2021).
- Karim, M. A.; Saman R.; Nawzad, T.; 'Abdolkarim, A. & Sarwat, H. M., (2014). "Preliminary Report on Excavations of the Cemetery (Top Askar Adel Khatat)". *Subarto*, VIII: 133-154 (in Kurdish).
- MacGinnis, J., (2021). "Explorations on a Road to Iran: The Darband-i Rania Archaeological Project". in: Alibaigi, S, Miri, M and H. Pittman, *Sepehr Majd: Essays on the Archaeology of Iranian World and Beyond in Honor of Dr. Youssef Madjidzadeh*: 165-177, Tehran: the Centre for the Great Islamic Encyclopedia.
- MacGinnis, J.; Raheem, K. R.; Ismael, B. B.; Ahmad, M.; Cabral, R.; Dusing, A.; Greenfield, T.; Hazell, G.; Iasonos, A.; Kertai, D.; Miller, A.; Pabeschitz, V. & Shepperson, M., (2020). "Excavations at the Darband-I Rania Pass, Kurdistan Region of Iraq: Report on the 2016 and 2017 Seasons". *Iraq*: 1-40
- Mafi, F.; Ahmadian, A.; Bavarsaei, A., (2014). "Introduction of Sassanid famous monuments in the northern Mesopotamia (Iraqi Kurdistan)". *International Conference on the Common Heritage of Iran and Iraq*, 1: 145-170 (in Persian).
- Mas, J., (2015). "Pottery from Girdi Qala Trench B". in: Vallet, R. (ed.), 2015. *Report on the First Season of Excavations at Girdi Qala and Logardan*, Directorate of Antiquities of Soulemanieh.
- Masetti-Rouault, M. G.; Rouault O.; Mahmoud O. A. & Mohamed Amen, N. A. (2019). "Recent Results of the Excavations at the site of Qasr Shemamok (Erbil region): the 2018 Campaign". *The stratigraphic record and the main architectural structures*, DOI: 10.31972/ISCAHKRD19.001
- Miglus, P. A., (2016). "About Bakr Awa". in: K. Kopanias and J. MacGinnis (eds), *The Archaeology of the Kurdistan Region of Iraq and Adjacent Regions*, Oxford: 229-240.
- Miglus, P. A.; Bürger, U. R.; Fetner, A.; Mühl, S. & Sollee, A., (2013). "Excavation

at Bakr Awa 2010 and 2011". *Iraq*, 75: 43–88.

- Morgan, J. de., (1895). *Mission Scientifique en Perse*. Paris
- Mudd, D., (2016). "People and Ground Stone Tools in the Zagros Neolithic-Economic and Social Interpretations of the Assemblage from Bestansur, Iraqi Kurdistan". Ph.D Thesis, University of Reading
- Nieuwenhuys, O.; Odaka, T.; Kaneda, A.; Muhl, S.; Rasheed, K. & Altaweel, M., (2016). "Revisiting Tell Begum: A Prehistoric Site in the Shahrizor Plain, Iraqi Kurdistan". *Iraq*, 78: 103-135
- Nováček, K., (2015). "Medieval Urban Landscape in Northeastern Mesopotamia". in: K. Kopanias, J. Mac Ginnis and J. Ur (eds.), *Archaeological Projects in the Kurdistan Region in Iraq*, Harvard Library press: 31
- Nováček, K.; Amin, N. A. M. & Melčák, M., (2013). "A Medieval City Within Assyrian Walls: The Continuity of the Town of Arbīl in Northern Mesopotamia". *Iraq*, 75: 1-42, DOI: 10.1017/S0021088900000401
- Pishgami Fard, Z.; Ghalibaf, M. B.; Yazdanpanah, K. & Nasrollahizadeh, B. (2016). "Research on the Iranian Culture, Case Study: Iraqi Kurdistan". *Pazhohesh-haye Bastanshenasi Iran*, 5 (9): 125-144 (in Persian).
- Potts, D. T.; Radner, K.; Squitieri, A.; Ameen, A.; Rohde, J.; Yawar, P.; Herr, J.-J.; Salih, H.; Petchey, F.; Hogg, A.; Gratuze, B.; Raheem, K. R. & Potts, H. B., (2018). "GIRD-I ROSTAM 2018: PRELIMINARY REPORT ON THE FIRST SEASON OF EXCAVATIONS BY THE JOINT KURDISH-GERMAN-AMERICAN TEAM". *Jeol*, 47: 91-127
- REQL (Report on the Third Season of Excavations at Girdi Qala and Logardan). (2017). Vallet, R. (ed.), Directorate of Antiquities of Soulemanieh
- Rich, C. J., (1836). *Narrative of a Residence in Koordistan*. Londra, vol. II
- Rouault, O.; Masetti-Rouault, M. G.; Calini, I.; MacGinnis, J.; Ur, J. & Vitale, Q., (2018). "Qasr Shemamok-Kilizu (Kurdistan d'Irak), les campagnes de 2011". *Études Mésopotamiennes-Mesopotamian Studies*: 212-250.
- Rouault, O.; Rouault, M. & Grazia, M., (2014). "French excavations in Qasr Shemamok, Iraqi Kurdistan (2013 and 2014 campaigns): The Assyrian Town, and Beyond". 9. *International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East (ICAANE)*, University of Basel, Switzerland.
- Rutter, O., (2007). "History of Sassanid Architecture", translated by M. Moqiseh and M.A Shakri-Rad. in: *A Survey of Persian Art*, A. U Pope and P. Ackerman (eds), Volume II: *Sassanid Period*, Tehran: Elmi & Farhangi: 716-639. (in Persian)
- Sissakian, V. K., (2010). "Neotectonic Movements in Darbandi Bazian Area, Southwest of Sulaimaniyah City, NE Iraq". *Iraqi Bulletin of Geology and Mining*, 6: 57-69.
- Skjærvø, (2003). "Herzfeld and the Paikuli Inscription". *Encyclopædia Iranica*, XII (3): 298-300.

- Squitieri, A., (2022). "The Sasanian Cemetery of Gird-i Bazar in the Peshdar Plain (Iraqi Kurdistan)". *IRAN*, 60 (1): 73-90.
- Tamm, A.; Fassbinder, J.; Hofmann, I.; Fink, C.; Borsdorf, P.; Davtyan, R.; Schmalenberger, E.; Stier, L.; Einwag, B. & Otto, A., (2018). "Ausgrabungen in Gird-i Kazhaw (Iraqi-Kurdistan) 2015–2017". *MDOG*, 150: 89-146
- Ur, J.; Jong, I. D.; Giraud, J.; Osborne, J. F. & Macginnis, J., (2013). "Ancient Cities and Landscapes in the Kurdistan Region of Iraq: The Erbil Plain Archaeological Survey 2012 Season". *Iraq*, 75: 89-117.
- Vallet, R., (2016). "introduction". in: Vallet, R. (ed.), *Report on the Second Season of Excavations at Girdi Qala and Logardan*, Directorate of Antiquities of Soulemanieh.
- Vallet, R., (2019). "Recent Excavations in the Plain of Chamchamal". *ISCAHKRD 3RD International Scientific Conference under slogan Archaeology and Heritage of Kurdistan*, Erbil, DOI: 10.31972/ISCAHKRD19.006
- Van Soldt, W. H. & Pappi, C., (2015). "Satu Qala Project". in: K. Kopanias, J. Mac Ginnis and J. Ur (eds.), *Archaeological Projects in the Kurdistan Region in Iraq*, Harvard Library press: 42.
- Weber, U., (2012). "NARSEH, KÖNIG DER KÖNIGE VON ĒRĀN UND AN ĒRĀN". *Iranica Antiqua*, XLVII: 153-302.
- Wicke, D., (2020). "Results of the First Two Seasons of Excavations at Gird-I Qalrakh, a Local Site in the Shahrizor-Plain (Iraqi Kurdistan)". in: A. Otto/M. Herles/K. Kaniuth (Hrsg), *Proceedings of the 11th International Congress of the Ancient Near East*, 2, Wiesbaden: 463-478
- Yasin, H. M. A., (2014). *A survey on geography of Iraqi Kurdistan*. Sulaymaniyah, Karo (in Kurdish).